

Etniškumo ir identiteto tyrimų kryptys socialiniuose moksluose ir jų taikymas tiriant Pietryčių Lietuvos etninius procesus¹

*Monika Frėjutė-Rakauskienė, Andrius Marcinkevičius,
Kristina Šliavaitė, Irena Šutinienė*

LIETUVOS SOCIALINIŲ TYRIMŲ CENTRO ETNINIŲ TYRIMŲ INSTITUTAS, VILNIUS

SANTRAUKA: Straipsnyje aptariamos pasirinktos *identiteto* sąvokos ir tyrimų konceptualizavimo kryptys, ypač daug dėmesio skiriama identiteto sąvokos kritikai (Brubaker, Cooper, Wimmer, etc.). Aiškinamasi, kaip šiomis kryptimis gali būti tiriami ir interpretuojami Pietryčių Lietuvos regiono etniniai procesai. Autoriai apžvelgia Pietryčių Lietuvoje atliktų aktualių istorinių, sociologinių, politologinių, lingvistinių tyrimų tendencijas. Lietuviškosios istoriografijos ir kitų mokslo krypčių, atspindinčių Pietryčių Lietuvos gyventojų identiteto tyrimus, atliktus po 1990 m., apžvalga parodė, kad iki šiol stinga studijų, skirtų specialiai Rytų ir Pietryčių Lietuvos etninių mažumų identiteto raidos analizei. Identiteto tyrimų krypčių apžvalga leidžia teigti, kad analizuojant etninius procesus svarbu aiškintis kontekstines (struktūrines) priežastis, formuojančias vienokį ar kitokį identiteto tipą. Straipsnio autoriai išskiria kelias tyrimų sritis (švietimas, politinis ir pilietinis dalyvavimas, istorinė atmintis), kurių analizė padėtų plačiau pažvelgti į Pietryčių Lietuvos gyventojų identiteto formavimosi procesus. Straipsnio autoriai mano, kad svarbu atskleisti: kokie yra individų (įvairių kartų informantai) ir institucijų (muziejai, draugijos, kt.) lygmens istorinės (socialinės) atminties konstravimo ir perdavimo mechanizmai; kokia įvairių etninių grupių socialinė atmintis svarbi konstruojant identitetą; kaip siejasi etninis įvairių grupių gyventojų identitetas ir mokyklos gimtąja ar valstybine kalba pasirinkimas; kiek identitetas svarbus etninių grupių mobilizacijos (taip pat ir politinės) procesuose ir kaip galėtų būti apibūdinama grupių savireorganizacija pilietiniame sektoriuje.

PAGRINDINIAI ŽODŽIAI: ETNIŠKUMAS, ETNINĖ GRUPĖ, IDENTITETAS, SOCIALINĖ ATMINTIS, ŠVIETIMO SEKTORIUS, POLITINIS IR PILIETINIS DALYVAVIMAS, PIETRYČIŲ LIETUVA.

¹ Straipsnis parengtas įgyvendinant mokslinių tyrimų projektą „Etninės mažumos Pietryčių Lietuvoje: etninio, pilietinio, regioninio ir lokalaus tapatumų raiška“. Tyrimą finansuoja Lietuvos mokslo taryba (sutarties Nr. VAT-50/2012).

The paper has been prepared within the framework of research project „Ethnic minorities in Southeastern Lithuania: ethnic, civic, regional and local identities“. This research is funded by a grant (No. VAT-50/2012) from the Research Council of Lithuania.

Įvadas

Etniškumo, etninių santykių klausimai yra aktualūs ir diskutuojami Lietuvoje tiek akademinėje erdvėje, tiek politiniu lygmeniu, tiek viešajame gyvenime. Etninių grupių identitetų problematika tapo aktuali lietuviškojoje istoriografijoje 1990 m. atkūrus Lietuvos valstybingumą. Populiarūs ir aktualūs buvo etniškumo ir nacionalizmo sampratos, etninių grupių santykių klausimai. Paskutiniaisiais metais etniškumo tematika yra svarbi analizuojant tiek Lietuvos etninių grupių kultūrinės raiškos ir socialinio bendrumo, tiek emigracijoje gyvenančių Lietuvos piliečių socialinio kultūrinio identiteto klausimus.

Pastaraisiais metais (ypač 2011 metais, priėmus Švietimo įstatymo pataisas, sulaukusias lenkų ir kitų etninių grupių pilietinių ir politinių organizacijų neigiamo vertinimo) etninių mažumų švietimo tematika tapo itin aktuali. Labai aktyviai ši tematika (ypač lenkų mažumos švietimo klausimai) pradėta eskaluoti žiniasklaidoje viešinant politikų, įvairių pilietinių organizacijų atstovų pasisakymus. Dažnas šios tematikos klausimų svarstymas galėjo turėti įtakos ir visuomenės nuostatų kaitai. Lietuvos socialinių tyrimų centro Etninių tyrimų institute atliekami visuomenės nuostatų įvairių visuomenės etninių, religinių ir socialinių grupių atžvilgiu tyrimai atskleidė, kad 2011 m. 48,1 proc. respondentų požiūris į lenkus per pastaruosius penkerius metus labai pablogėjo arba greičiau pablogėjo, ir tik 26,4 proc. gyventojų nuomonė apie lenkus labai pagerėjo arba greičiau pagerėjo, o 2010 m. taip teigiančių buvo atitinkamai 9,1 proc. ir 40,6 proc. (Vildaitė, Žibas 2010; Pilinkaitė Sotirovič, Žibas 2011). Kita vertus, patraukliausiais bendradarbiais, kaimynais ir buto nuomininkais, Lietuvos gyventojų nuostatų 2010, 2011 ir 2012 m. tyrimų duomenimis, Lietuvos gyventojai vis dar laiko tradicinių etninių mažumų (tarp kurių ir lenkai) narius, kartu su tradicinių krikščioniškosios kilmės tikėjimų išpažinėjais, kita gimtąja kalba kalbančiais ir aukštesnės socialinės padėties asmenimis (Vildaitė, Žibas 2010; Pilinkaitė Sotirovič, Žibas 2011; Visuomenės nuostatos Lietuvoje gyvenančių... 2012).

Žiniasklaida, daugiau dėmesio skirdama kai kuriems etniniams klausimams, daugiau jo skiria ir Pietryčių Lietuvos regionui, kuris istoriškai pasižymi etnine gyventojų įvairove ir kuriame ypač gausiai ir kompaktiškai gyvena Lietuvos lenkų etninė mažuma. Neliko nepastebėtas ir šio regiono gyventojų sugebėjimas mobilizuotis (taip pat ir politiniu lygmeniu) jiems aktualiais švietimo etninių mažumų kalbomis, viešųjų užrašų dviem kalbomis ir kitais klausimais. Pietryčių Lietuvos kraštas neretai yra apibūdinamas kaip atskiras regionas, kuris dėl dinamiškų istorinių įvykių ir gyventojų etninės, kultūrinės įvairovės pasižymi tam tikru išskirtinumu platesniame Lietuvos kontekste.

Galima teigti, kad identitetų konstravimo, etniškumo raiškos ir etninių grupių santykių šiame regione klausimai yra svarbūs ne tik diskutuojant apie etniškumą akademinėje erdvėje, bet ir formuojant valstybės socialinę, kultūrinę politiką ir sprendžiant klausimus, aktualius šio ir kitų Lietuvos regionų etninių grupių (mažumų) gyventojams.

Atsižvelgiant į lenkų etninės mažumos ir Pietryčių Lietuvos regiono, kuriame daugiausia gyvena ši mažuma, problematikos aktualumą, šio straipsnio tikslas yra apžvelgti identiteto sąvokos ir tyrimų konceptualizavimo kryptis ir jų kritiką svarstant, kaip šiomis kryptimis gali būti tiriami ir interpretuojami Pietryčių Lietuvos regiono etniniai procesai. Apžvelgę atliktus aktualius istorinius, sociologinius ir politologinius šio regiono tyrimus autoriai svarsto, kaip toliau galėtų būti tiriamas ir analizuojamas Pietryčių Lietuvos regiono gyventojų etninis identitetas.

Pietryčių Lietuvos regiono tyrimai: kai kurie istoriniai, politologiniai, lingvistiniai ir sociologiniai aspektai

Pietryčių Lietuvos praeitis daugiausia tyrinėtojų dėmesio per pastarąjį dvidešimtmetį sulaukė dėl šio regiono, istoriografijoje ir neakademinėje literatūroje dažnai vadinamo Vilnijos arba Vilniaus kraštu, politinės raidos aspektų. Ypač išsamiai istorikai tyrinėjo Lietuvos ir Lenkijos 1920–1939 m. teritorinį konfliktą, šios problemos atspindį Europos valstybių diplomatinuose santykiuose ir Vilniaus krašto atgavimo Sovietų Sąjungos 1939–1940 m. politinių išskaičiavimų fone peripetijas (Žepkaitė 1992, Butkus 2000, Prazauskas 2004, Лауринавичюс 2006, Kasperavičius 2009 ir kt.). Šių aspektų analizė iš principo nenustojo aktualumo iki šiol: tikslinami duomenys, pateikiama naujų šaltinių, peržiūrimi opiausi klausimai. Iš vėlesnių laikotarpių įvykių istorikai ypač domėjosi Armijos Krajovos, siekusios atkurti Lenkijos valstybę su tarpukario sienomis, veikla Antrojo pasaulinio karo metais, įskaitant šios veiklos Pietryčių Lietuvos teritorijoje raišką (Bubnys 1995, 2007; Zizas 1995 ir kt.). Be to, pastaraisiais metais susilaukė tyrėjų dėmesio lenkų nacionalinės teritorinės autonomijos siekio Vilniaus ir Šalčininkų rajonuose 1988–1991 m. problematika (Bauža 2000; Biveinis, Kasperavičius 2007; Sirutavičius 2009). Kita vertus, tebėra aktualu išsamiau ištirti, kodėl M. Gorbačiovo inicijuotos „pertvarkos“ ir Sąjūdžio laikotarpiu susiformavo palankios sąlygos lenkams mobilizuotis ir autonomistų judėjimui atsirasti. Galima manyti, kad šiam judėjimui susiformuoti, be kiršinančio sovietinių valdžios institucijų vaidmens, galėjo padėti „vidinės“ sąlygos, o galbūt ir Sovietų Sąjungos politikos Pietryčių Lietuvoje ankstesniais me-

tais pasekmės. Istorijos tyrinėtojai daugiausia dėmesio skyrė politinių XX a. Lietuvos istorijos klausimų analizei, o ne Pietryčių Lietuvos etninių grupių (išskyrus lietuvius) identiteto tyrimams. Atsvara lietuvių tautinio diskurso dominavimui ėmė rasti tik pastarąjį dešimtmetį. Šis dominavimas nebuvo atsitiktinis, turint galvoje lietuvių visuomenės daugumos siekį atkurti ir įtvirtinti Lietuvos valstybingumą. Pietryčių Lietuvos regionas beveik visą XX amžių nebuvo suverenios Lietuvos valstybės dalis: iki Pirmojo pasaulinio karo pradžios jis priklausė Rusijos imperijos Vilniaus gubernijai, 1920–1939 m. – Lenkijai, o 1940–1990 m. buvo įtrauktas į Sovietų Sąjungos okupuotos Lietuvos, kitaip tariant, Lietuvos SSR, sudėtį. Dėl teritorinės priklausomybės kaitos Pietryčių Lietuvoje XX a. ne kartą keitėsi ir politinė santvarka, o kartu vietos gyventojams teko patirti skirtingų tautinės politikos priemonių įgyvendinimo poveikį.

Lietuvių autorių tyrimuose, skelbtuose XX a. dešimtame dešimtetyje, pagrindinės sąvokos, apibūdinančios etninių procesų esmę Pietryčių Lietuvoje ir lietuvių visuomenės santykį su šiais procesais, buvo „polonizacija“, arba „lenkinimas“, „rusifikacija“, arba „rusinimas“. Juolab kad ir pats regionas tautiniame istorijos diskurse buvo suvokiamas (ir ne be pagrindo) kaip nuo seno etninių Lietuvos žemių dalis. Į šios krypties tyrimus, atsižvelgdami į kalbinių ir religinių veiksnių, asimiliacinių procesų reikšmę Pietryčių Lietuvos gyventojų identiteto formavimuisi, nuo 1990 m. įsitraukė įvairūs mokslininkai. Iš jų didesniu negu istorikų įdirbiu išsiskyrė kalbininkai. Būtent jų darbuose pirmenybė buvo skiriama lietuvių kalbinio identiteto raidos analizei, interpretuojant kitų etninių grupių savitumą tautinio istorinio diskurso kontekste. Galbūt dėl šios priežasties Pietryčių Lietuvos regiono ir jo gyventojų istorija dažnai buvo nagrinėjama atsigręžiant į LDK laikus ir šitaip paryškinant vėlesnių laikotarpių pragaištingą poveikį lietuvių kalbos ir kultūrinės savasties išsaugojimui. Vienas iš pirmųjų panašias nuostatas išdėstė kalbininkas Pranas Kniūkšta (Kniūkšta 1990). Kitas veikalas, kuriame lietuvių kalbinės padėties Rytų ir Pietryčių Lietuvoje tendencijos, lenkų ir lietuvių santykių įtampa įvairiais istoriniais laikotarpiais nagrinėjama lietuvių tautinio istorinio diskurso požiūriu, yra lituanisto Zigmo Zinkevičiaus monografija (Zinkevičius 1993).

XX a. paskutiniame dešimtetyje buvo paskelbta daugiau darbų, skirtų Rytų ir Pietryčių Lietuvos gyventojų istorinės raidos aspektams tirti. Tai dažniausiai būdavo ne specialios studijos, bet straipsnių rinkiniai. Jie buvo rengiami įvairių mokslininkų ir aprėpė laikotarpį nuo LDK iki naujausių laikų. Istorikai šiuose rinkiniuose identiteto klausimams skyrė palyginti mažai dėmesio, o Pietryčių Lietuvos istorija ir toliau buvo nagrinėjama etnocentrinio požiūriu. Pavyzdžiui, viename iš anksčiausiai po 1990 m. pasirodžiu-

sių straipsnių rinkinių (Milius 1992) buvo gvildenamos lenkų apsigyvenimo Rytų Lietuvoje (Gudavičius 1992), Rytų Lietuvos lietuvių lenkinimo XIX–XX a. (Vidmantas 1992), Lietuvos rytinės sienos kaitos (Žepkaitė 1992), Lenkijos valdžios antilietuviškos politikos tarpukariu (Petrauskienė 1992), sociolinguvistinės padėties Eišiškių apylinkėse (Krupoves 1992) temos. Panaši leidinių tradicija išliko iki šiol (Šapoka 2009). Kita vertus, 1993 m. pasirodė straipsnių rinkinys, kuriame Rytų Lietuvos problematika nagrinėjama sociologiniu požiūriu (Garšva, Grumadienė 1993). Iš specialiųjų studijų paminėtini geografo Petro Gaučo darbai apie etnolingvistinę padėtį Rytų Lietuvoje nuo XVII a. vidurio iki 1991 m. (Gaučas 1992, 2004).

Iki šiol lietuviškojoje istoriografijoje stinga studijų, skirtų Rytų ir Pietryčių Lietuvos etninių mažumų identiteto raidos analizei. Po 1990 m. būta autorių, kurie mėgino, jų pačių žodžiais tariant, tirti šių mažumų tapatybę, savimonę ar identitetą, bet jų užmojai neįgavo stambesnio masto. Politologas Algis Krupavičius viename iš savo ankstyvųjų darbų aptarė etninių mažumų identiteto bruožus Lietuvos valstybingumo atkūrimo išvakarėse (Krupavičius 1992). Kalbininkas Valerijus Čekmonas gilinasi į lenkų tautinės sąmonės raidą (Čekmonas 1993). Istorikas Rimantas Miknys svarstė apie Lietuvos lenkų tapatybę XIX–XX a. amžių sandūroje, jos reikšmę vėlesniam lietuvių visuomenės ir Lietuvos valstybės vystymuisi (Miknys 1999). Istorikas Arvydas Anušauskas straipsnyje apie tautinius kultūrinius pokyčius Rytų Lietuvoje Antrojo pasaulinio karo ir pokario metais pabrėžia didžiulius gyventojų patirtus demografinius nuostolius, taip pat sovietmečio migracinių procesų ir rusinimo politikos poveikį gyventojų identiteto kaitai, nors jiems ir pavyko išlaikyti dalį tradicinių, daugiausia su katalikybe susijusių vertybių (Anušauskas 2004).

Pietryčių Lietuvos gyventojų identiteto problema esmingai susijusi su politiniais veiksniais, lėmusiais Lietuvos ir Lenkijos valstybinių sienų kaitą ir demografinę padėtį tarpukariu ir sovietmečiu. Viena iš pirmųjų lietuviškojoje istoriografijoje šio regiono gyventojų skaičiaus dinamiką, taip pat priverstinės lenkų repatriacijos į Lenkiją pasekmes tyrinėjo istorikė Nastazija Kairiūkštytė (Kairiūkštytė 1992, 1993, 1997). Toliau šia linkme dirba istorikė Vitalija Stravinskienė, per pastarąjį dešimtmetį paskelbusi keletą straipsnių ir solidžią monografiją lenkų demografinių rodiklių sovietmečiu, repatriacijos į Lenkiją 1944–1947 ir 1955–1959 m. klausimais (Stravinskienė 2005a, 2005b, 2006, 2007a, 2007b, 2011a), rašiusi ir apie sovietinės valdžios pastangas perkelti politiniais sumetimais dalį Pietryčių Lietuvos gyventojų į kitus Lietuvos rajonus (Stravinskienė 2010a). Ši autorė taip pat atskleidė lenkų trėmimų iš Lietuvos 1941–1952 m. mastą ir įvertino jų įtaką lenkų etninės grupės iden-

titeto kaitai sovietmečiu (Stravinskienė 2012a). Daugumoje iš minėtų darbų daugiausia dėmesio skiriama lenkams, o kitų etninių grupių (pavyzdžiui, baltarusių) padėtis aptariamų procesų kontekste interpretuojama fragmentiškai. Keletas V. Stravinskienės darbų yra skirti lenkų ir lietuvių etninių santykių sovietmečiu aspektams (Lietuvos SSR valdžios požiūris į lenkus, demografinės ir socialinės padėties poveikis ir t. t.) (Stravinskienė 2007a, 2010b). Pažymėtina, kad šios autorės darbai bene ryškiausiai atspindi Lietuvos lenkų etninės grupės istorijos tyrimų slinktį mokslinio objektyvumo link, nors identiteto klausimas juose nėra svarbiausias.

Pietryčių Lietuvos etninių grupių identitetą aktyviau už istorikus tiria antropologai ir etnologai. Jų darbuose neapsieinama be istorinio konteksto analizės, bet duomenys nagrinėjami ir kitais požiūriais. Šiuo atžvilgiu išskirtinas vienas iš etnologo Petro Kalniaus darbų apie etninius procesus Pietryčių Lietuvoje XX a. antroje pusėje, kuriame plačiai analizuojami natūraliosios asimiliacijos procesai. Autorius pripažįsta, kad laikotarpis, kai Vilniaus kraštas priklausė nepriklausomai Lietuvos valstybei, buvo per trumpas, kad sustabdytų seniau prasidėjusį ir dirbtinai skatintą gyventojų slavėjimą, bet kartu šio pobūdžio procesus nagrinėja plačiau, ne tik lietuvių, bet ir lenkų, ir baltarusių požiūriu (Kalnius 1998: 195). Svarbus ir šio autoriaus teiginys, kad XX a. dešimtojo dešimtmečio viduryje lenkai ėmė masiškai pereiti iš mokyklų rusų mokomąja kalba į mokyklas lenkų, o dalis – ir lietuvių mokomąja kalba. Kitaip nei mokyklų lietuvių mokomąja kalba steigimo atveju, kuriuo daug iniciatyvos rodė lietuvių bendruomenė, mokyklų lenkų kalba kūrimas Pietryčių Lietuvoje buvo pradėtas „iš viršaus“, aktyviai veikiant lenkų politikams ir rajonų valdininkams (Kalnius 1998: 199).

Vienas iš pirmųjų, remdamasis savo tyrimo duomenimis, su lietuviškojo tautinio diskurso atstovais ėmė polemizuoti Virginijus Savukynas. Jo manymu, analizuojant Pietryčių Lietuvos gyventojų identiteto klausimus, nepagrįstai yra keliamas tik lietuvių kalbos likimo klausimas. V. Savukynas aktualizuoja religinį, o ne kalbinį identiteto kriterijų, kaip labiausiai tinkamą apibrėžti priklausymą vienai ar kitai Pietryčių Lietuvos gyventojų bendruomenei (Savukynas 2003: 81). Antropologas Darius Daukšas taip pat kritiškai pažvelgė į Lietuvos lenkų identiteto aptarimo lietuviškojoje periodikoje 1988–1991 m. aspektus (Daukšas 2011). Iš jų autorius išskiria tuomet lietuviams atrodžiusią aktualią Lietuvos lenkų kilmės problemą (kas jie – „Lietuvos lenkai“, „sovietiniai lenkai“, „sulenkėję lietuviai“ ar „tuteišiai“?), kuri rodo, kad buvo abejonių dėl lenkų kaip Rytų ir Pietryčių Lietuvos autochtonų statuso. D. Daukšo teigimu, ir lietuviai, ir Lietuvos lenkai, kalbėdami apie kilmę, rėmėsi panašiais istoriniais lingvistiniais duomenimis, tik

skirtingai juos interpretavo ir pasirinko, o pavardės ir kalba buvo kriterijai, kuriais remiantis buvo kvestionuojamas arba grindžiamas gyvenimo toje teritorijoje teisėtumas (Daukšas 2011: 10–13).

Neatsiejamas Rytų ir Pietryčių Lietuvos etninių mažumų identiteto išlaikymo ir ugdymo instrumentas įvairiais istoriniais laikotarpiais buvo švietimas. V. Stravinskienė gilinosi į mokyklų lenkų mokomąją kalba tinklo raidą Rytų ir Pietryčių Lietuvoje 1944–1959 m. (Stravinskienė 2011b, 2012b). Filologė Irena Miklaševič taip pat tyrė švietimą lenkų kalba, kuri ji laiko lenkų tautinio identiteto išsaugojimo po Antrojo pasaulinio karo vienu iš svarbiausių veiksnių. Jos įsitikinimu, naujausi tyrimai paneigia tezę apie sovietmečiu vykusį Vilniaus krašto gyventojų lenkinimą, sovietinei valdžiai leidus veikti mokykloms lenkų mokomąją kalba. Pasak autorės, šiose mokyklose besimokančių mokinių nuošimtis buvo nuolat mažesnis už Lietuvoje gyvenančių lenkų nuošimtį, o Vilniaus krašte buvo vykdoma rusifikacija, kuri baigėsi tik Lietuvai atgavus nepriklausomybę (Miklaševič 2007). Lietuvos mokslininkai švietimą Vilniaus rajone tyrinėjo įvairiais aspektais (mokymosi kalbos pasirinkimo, ugdymo sąlygų, ugdymo kokybės vertinimo ir kitais) (Merkys ir kt. 2007).

Pastaraisiais metais Lietuvos lenkų etninės grupės identiteto konstravimo klausimus išsamiai tyrinėja antropologas Darius Daukšas. Viename iš savo straipsnių jis aptarė, kaip institutinė praktika – įrašas pase – skatina lenkų tapatybės formavimąsi ir kaip ši praktika sąveikauja su kitais jų tapatinimosi elementais (teritorija, istorija ir kt.). Pasak šio autoriaus, tapatybės „įdokumentinimas“ Lietuvos lenkų bendruomenėje funkcionuoja kaip dalis vietinės kilmės interpretacijos, susiejančios biologinio ir kultūrinio paveldimumo idėjas (Daukšas 2008). Be to, D. Daukšas tiria tai, kaip etnis ir pilietinis identitetas konstruojamas ribinėse zonose ir kaip valstybių (Lenkijos, Lietuvos) politika, vykdoma etninių grupių atžvilgiu, istorinė valstybės teritorijos sienų kaita lemia įvairių kartų etninės ir pilietinės tapatybės konstravimą (Daukšas 2012). Jo atlikti tyrimai ir išvalgos yra aktualūs, skatina dar labiau gilintis į etninio ir pilietinio identiteto konstravimo procesus ribinėse zonose, analizuoti Lietuvos ir kitų šalių, etninių grupių istorinių tėvynių, vykdomos politikos pasekmes, taip pat įvairių valstybės institutų (švietimo, politinių ir pilietinių organizacijų, kultūrinių institucijų) vaidmenį.

Per pastarąjį dešimtmetį Lietuvos mokslininkai atliko daug istorinės atminties tyrimų. Istorinės atminties svarbą Pietryčių Lietuvos lenkų etninei tapatybei atskleidžia empiriniai tyrimai (Daukšas 2008: 63). Jų duomenys byloja apie ypač didelę vietinės teritorijos reikšmę lenkų tapatybei (Daukšas 2008; Frėjutė-Rakauskienė, Šliavaitė 2012: 134–136), taip pat apie

tai, kad ryšiai su gyvenamąja teritorija nemaža dalimi kuriami per istorinę atmintį (Daukšas 2008: 63). Pietryčių Lietuvos viešoji kultūrinė atmintis (kurią atspindi gatvėvardžiai, paminklai, memorialinės lentos) ir joje vyraujantys istorijos pasakojimai irgi yra nagrinėti Lietuvos istorikų darbuose (Nikžentaitis 2004; Čepaitienė 2013). Alvydo Nikžentaičio darbe konstatuojami dideli Lietuvos ir Lenkijos istoriografijos skirtumai interpretuojant Pietryčių Lietuvos istoriją ir juose glūdintis lenkų ir lietuvių santykių konfliktiškumo potencialas (Nikžentaitis 2004). Rasos Čepaitienės tyrimo rezultatai atskleidžia lenkiškojo naratyvo dominavimą regiono kultūrinės atminties reprezentacijose (Čepaitienė 2013). Kita vertus, trūksta tyrimų apie tai, kaip regione esantys kultūrinės atminties ženklai naudojami gyventojų etninės, pilietinės, regioninės ir vietinės tapatybės raiškoje.

Mažesnės nei lenkų Pietryčių Lietuvos etninės grupės lietuviškojoje istoriografijoje tyrinėtos mažiau (Luckievič 1993). Vytautas Merkys analizavo baltarusių katalikų identitetą Rusijos imperijos laikotarpiu (Merkys 2004, 2006). Edmundas Gimžauskas tyrė baltarusių klausimą kaip vieną iš Lietuvos valstybingumo įtvirtinimo po Pirmojo pasaulinio karo veiksmų, nes baltarusiai sudarė didelę gyventojų dalį teritorijose, kurios pagal lietuvių visuomenininkų viziją turėjo tapti Lietuvos valstybės dalimi (Gimžauskas 2003). Iš naujesnių darbų paminėtina lingvisto Aleksandro Adamkovičiaus knyga apie baltarusius Vilniuje, išleista baltarusių kalba (Адамковіч 2010). Joje, remiantis archyviniais dokumentais, lenkų ir baltarusių spauda, apžvelgiamas baltarusių visuomeninis gyvenimas Vilniaus krašte 1921–1939 m., pateikiama duomenų apie baltarusių mokyklas, mokytojų ir staciatikių dvasinę seminarijas, baltarusių periodinius leidinius ir kt.

Rusai Pietryčių Lietuvoje istoriškai sudarė dar mažesnę gyventojų etninę grupę nei baltarusiai. Galbūt dėl šios priežasties jų padėtis lietuviškojoje istoriografijoje neatsispindi. Staciatikybės kultūrinis paveldas regione (Šalčininkuose, Švenčionyse, Mikniškėse) aptariamas kraštotyros darbuose (Шлевис 2006) ir elektroninėse žiniasklaidos priemonėse. Įdomu, kad Švenčionyse nuo 1740 m. yra viena iš seniausių Lietuvoje išlikusių sentikių bendruomenių. Jos istorija ir narių identitetas XX a. taip pat nėra išsamiau tyrinėti.

Stinga solidesnių darbų, analizuojančių etninių mažumų istoriją, identitetą ir kultūros paveldą Rytų ir Pietryčių Lietuvos miestuose ir miesteliuose. Iki šiol pasirodė kraštotyros pobūdžio leidinių, kuriuose nurodomi tik bendri aptariamo regiono miestų (Švenčionių, Eišiškių) raidos bruožai (Juodagalvis 2001; Senkevičius, Mikonis 2002).

Apibendrinant galima teigti, kad per pastarąjį dvidešimtmetį buvo ne tik atliekami įvairūs Pietryčių Lietuvos regiono ir jo gyventojų istorinės

raidos tyrimai, bet ir formavosi bei iki šiol formuojasi šios krypties tyrimų metodologinių požiūrių spektras. Nuo XX a. dešimtame dešimtmetyje vyravusių lietuvių tautinio diskurso interpretacijų pereinama prie objektyvesnių, ne tik lietuvių, bet ir kitų etninių grupių praeities ir identiteto aspektų analizę apimančių tyrimų. Ligšiolinio tyrinėtojų įdirbio apžvalga taip pat leidžia konstatuoti, kad aptariamo pobūdžio tyrimų plėtotė nėra pakankama. Juolab kad šiuolaikinės Lenkijos tyrinėtojai atlieka tikrai daug tyrimų, skirtų Pietryčių Lietuvos etninių grupių santykių ir identiteto raidai (Januszewska-Jurkiewicz 2010, Śleszyński 2010 ir kt.). Geresnis jų įdirbio pažinimas, polemika aktualiais klausimais – viena iš daugelio tyrimų plėtotės artimiausioje ateityje galimybių.

Identiteto sąvokos kompleksiskumas socialiniuose moksluose

Identitetas yra įvairiose disciplinose (sociologijoje, socialinėje antropologijoje, psichologijoje, kt.) plačiai vartojamas terminas, tačiau toli gražu ne visuomet aiškiai apibrėžiamas jo turinys (Brubaker, Cooper 2000). Autoriai skiria kolektyvinį ir individualų, lyties, kartos, socialinės klasės ir kitus identitetus (Lawler 2008). Sociologė Stephanie Lawler atkreipia dėmesį į tai, kad mūsų identitetas nėra vienas, nes mes galime vienu metu tapatintis su įvairiomis grupėmis, o įvairūs mūsų identitetai (lyties, etninės grupės, kartos) daro įtaką vienas kitam, tad įvairios identiteto formos turi būti suvokiamos kaip sąveikaujančios ir tarpusavyje susijusios, dinamiškos (Lawler 2008: 3). Manoma, kad terminą *identitetas* vienareikšmiškai apibrėžti yra gana sudėtinga, nes jis yra daugiaaspektis ir daugelis tiesiog tik daugiau mažiau žino, ką jis reiškia (Lawler 2008: 1). S. Lawler teigia, kad termino problemiskumas yra tas, kad jis apima du skirtingus aspektus: ir panašumą į kitus, ir skirtingumą nuo kitų (Lawler 2008: 2).

Šio teksto autorius domina etninis identitetas ir teoriniai jo konceptualizavimo aspektai. Bendriausia prasme konceptualizuodami etniškumą ir etninį identitetą, mokslininkai priešpriešina primordialistinį ir instrumentalistinį, taip pat esencialistinį ir situacinį požiūrius (Wimmer 2008). Primordialistiniu požiūriu etniškumas interpretuojamas kaip įgyjamas gimstant, „per kraują“, o instrumentalistiniu požiūriu pabrėžiamas individualus pasirinkimas, priklausantis nuo interesų (Wimmer 2008: 971). Esencialistiniu požiūriu etniškumas apibūdinamas kaip pastovus ir priklausomas nuo etninės kultūros, o situaciniu požiūriu etninio identiteto pasirinkimas laikomas susijusiu su konkrečia situacija (Wimmer 2008: 971).

Identiteto sampratos raidai socialiniuose moksluose labai svarbus buvo norvegų antropologo Fredriko Barth'o XX a. antroje pusėje paskelbtas tekstas, kuriame autorius teigia, kad tyrinėjant etniškumą, etninį identitetą svarbiausias analizės objektas turi būti etninė riba (angl. *ethnic boundary*), brėžiama tarp grupių, o ne kultūrinis turinys, t. y. ne kultūriniai tam tikros grupės bruožai (Barth 1970: 15). F. Barth'as dažnai vadinamas konstruktyvistinės etniškumo conceptualizavimo krypties pradininku (Wimmer 2008: 971). F. Barth'o etninių ribų teoriją plėtoję mokslininkai diskutavo, koks yra ribų tarp etninių grupių ir kultūros santykis (pavyzdžiui, Nagel 1994). Anna Triandafyllidou (1998: 600) aptarė tautinio identiteto sąvoką ir teigė, kad bendrumo ir skirtingumo elementai yra svarbios sudedamosios identiteto dalys. Kadangi kiekvienos tautos istorijoje yra *reikšmingų kitų* (angl. *significant others*) (tauta, etninė grupė, bendruomenė) (Triandafyllidou 1998: 600), tai savęs suvokimui svarbu yra santykio, ribos tarp savęs ir *kito* suvokimas. Taigi autoriai pabrėžė skirties „savas ir svetimas“, „panašus ir skirtingas“ svarbą konstruojant etninį identitetą.

Identitetas kuriamas ir perkuriamas remiantis naratyvais apie gyvenimą, gyvenimo istorijų pasakojimais (Lawler 2008: 17). Kaip teigia mokslininkai, kitos priemonės, kuriomis identitetas yra konstruojamas ir palaikomas, yra tradicijos, religija ir bendra lemtis (Hashem 2010 iš Jelen 2011: 379–380), kankiniai, aukos ir herojai, garbinami mauzoliejuose, o sykiu ir mitai, norminė kalba, šalies biurokratija ir švietimo sistema, nacionalinė teritorija su savo infrastruktūra (dažniausiai centru ir periferija), kraštovaizdžio ženklais, monumentais ir architektūriniais stiliumi (Weiss 2010, Stoičeva 2009 iš Jelen 2011: 380). Tačiau naratyvas (pasakojimas) dažnai yra suvokiamas kaip svarbiausias veiksnys kuriant identitetą (Eder 2009: 232).

Reikia paminėti, kad dažnai yra skiriamas Vakarų ir Rytų Europos etniškumas, tautos conceptualizavimas (Kohn 1944: 329 iš Hansen, Hesli 2009: 2). Vienas iš pirmųjų Vakarų Europos *pilietinį* ir Rytų Europos *etnografinį* (angl. *ethnographic*) nacionalizmą priešpriešino istorikas ir psichologas Hansas Kohnas. Teigiama, kad pilietinis nacionalizmas skatina tolerantišką piliečių požiūrį ir įtrauktį, o etninis nacionalizmas trukdo valstybės integralumui (Kohn 1944; Ignatieff 1993 iš Hansen, Hesli 2009: 2). Ši dichotomijos idėja buvo labai palaikoma socialinės identiteto teorijos šalininkų, tačiau buvo ir kritikuojama, kaip neapimanti plataus spektro etninių identitetų, kuriuos gali rinktis valstybės piliečiai (Brown 2000 iš Hansen, Hesli 2009: 3), tad kai kurie autoriai siūlo hibridinio identiteto, apimančio ir pilietinio, ir etninio identiteto bruožus, sąvoką (Hansen, Hesli 2009: 4).

Identitetui tirti ypač tinkami yra pasienio regionai, ir šiuos tyrimus

atlieka tiek užsienio, tiek Lietuvos mokslininkai. Pasiienio regionai dažnai patiria ne vienos valstybės įtaką ir juose gyvenančių žmonių identiteto tyrimai yra aktualūs konceptualizuojant etninio, kultūrinio, pilietinio ir kt. identiteto konstravimą, valstybių įtaką šiam procesui (žr., pavyzdžiui, Wilson, Hastings 2000: 12). Mokslininkų teigimu, kalba yra viena iš svarbiausių etniškumo palaikymo priemonių (Hurd 2006: 19), taip pat ir socialinė atmintis yra svarbi brėžiant grupės ribas (Hurd 2006: 25). Istorinių tėvynių (angl. *kin-state*) vykdomos politikos įtaka etninių grupių identitetui ir etniniams procesams aptariama klasikiniuose R. Brubakerio tekstuose (Brubaker 1995).

Lietuvos akademinėje erdvėje terminas *identitetas* yra dažnai vartojamas ir mokslininkai aptaria šio termino vartojimo įvairiuose moksluose ir įvairiems reiškiniams apibūdinti klausimus (pavyzdžiui, žr. Čiubrinskas 2008b, Daukšas, Čiubrinskas 2008, Taljūnaitė 2008, kt.). Antropologas Vytis Čiubrinskas nurodo, kad Lietuvoje socialiniuose ir humanitariniuose moksluose dažnai sinonimiškai vartojamos identiteto ir tapatybės sąvokos, tačiau pabrėžia, jog identiteto sąvoka yra platesnė, nes apima ne tik panašumo, bet ir skirtingumo nuo *kito*, *kitokio* aspektus (Čiubrinskas 2008a: 7). Nors Lietuvos akademinėje erdvėje užsimenama, kad kolektyvinio identiteto sąvoka yra problemiška, tačiau teigiama, kad egzistuoja toks reiškinys kaip kolektyvinio priklausomumo jausena, kuriai apibūdinti tinka šis terminas (Čiubrinskas 2008b: 13). V. Čiubrinskas apžvelgia žymiausių antropologų ir kitų mokslininkų darbus ir pateikia konceptualų modelį, kaip identitetas gali būti tyrinėjamas socialinės ir kultūrinės antropologijos požiūriu (Čiubrinskas 2008b). Mokslininkas skiria „identiteto kaip savimonės“ ir „identiteto kaip veiklos“ sampratas (Čiubrinskas 2008b: 14) ir pabrėžia galios aspektą konstruojant identitetą, identiteto procesiškumą, aptaria socialinės antropologijos metodologinio požiūrio pranašumus tyrinėjant identitetą (Čiubrinskas 2008b). Kita vertus, paskutiniu metu kai kurie mokslininkai kritikuoja identiteto sąvoką ir siūlo tam tikrų alternatyvų.

Identiteto sąvokos kritika ir alternatyvų paieška

Rogerso Brubakerio ir Fredericko Cooperio teigimu, terminas *identitetas* kaip analizės kategorija socialiniuose moksluose neturi aiškaus turinio (Brubaker, Cooper 2000: 1) ir taikomas įvairiems ir dažnai skirtingiems reiškiniams įvardinti (Brubaker, Cooper 2000: 6–8). Viena iš autorių siūlomų identiteto termino alternatyvų yra terminas *identifikacija* (angl. *identification*), kuriuo pabrėžiamas procesiškumas ir atkreipiamas dėmesys į veikėjus, tiesiogiai dalyvaujančius šiame procese (Brubaker, Cooper 2000: 14–17). Kaip teigia mokslininkai,

valstybė yra vienas iš stipriausių veikėjų, formuojančių ir „nuleidžiančių iš viršaus“ tam tikras kategorijas, kurios svarbios identifikacijos procese (Brubaker, Cooper 2000: 15). Mokslininkų teigimu, nors valstybė turi įrankių „primesti“ tam tikras kategorijas per klasifikacines sistemas, surašymus ir susidūrimus su biurokratine sistema, ji nėra visagalė ir šios kategorijos gali būti kvestionuojamos (Brubaker, Cooper 2000: 16). Autoriai siūlo vartoti savęs suvokimo (angl. *self-understanding*), bendrumo (angl. *commonality*), susietumo (angl. *connectedness*) ir priklausymo grupei (angl. *groupness*) sąvokas kaip galimas identiteto termino alternatyvas (Brubaker, Cooper 2000: 17–20). Kita vertus, nors R. Brubakerio ir F. Cooperio kritinės pastabos dėl *identiteto* termino ir tyrimų yra, be abejonės, taiklios, tačiau šie autoriai iki galo nepaaiškina, kaip taikyti pasiūlytas sąvokas tiriant identitetą.

Kitame tekste R. Brubakeris, Mara Loveman ir Peteris Stamatovas prieštarauja fundamentiniam požiūriui į etniškumą kaip į objektą ir teigia, kad etniškumas gali būti suprantamas kaip tam tikras požiūris į pasaulį (Brubaker, Loveman, Stamatov 2004: 32). Remdamiesi F. Barth'u mokslininkai teigia, kad etniškumas turi būti ne aiškinamas bendrumu ar panašumu, bet suprantamas kaip klasifikacijos ir kategorizacijos praktika, kuri apima tiek klasifikaciją, atliekamą pačių grupės narių, tiek klasifikaciją, atliekamą *kity* (Brubaker, Loveman, Stamatov 2004: 32). Svarbus yra R. Brubakerio, M. Loveman ir P. Stamatovo teiginys, kad turime ne žvelgti į etnines grupes kaip į pagrindinius analizės vietus, o vėliau analizuoti, kaip tos grupės yra „padarytos“ arba koku būdu susidarė ir kokia yra ta „sandara“ (Brubaker, Loveman, Stamatov 2004: 45). Pasak autorių, terminais *klasifikacija*, *kategorizacija* ir *identifikacija* grupės „sukuriamos“ ir joms priskiriami nariai, bet taip sukurtos grupės neegzistuoja savarankiškai, nes yra priklausomos nuo daugybės klasifikacijos, kategorizacijos ir identifikacijos veiksmų, per kuriuos jos nuolat palaikomos privačiame ir viešajame gyvenime (Brubaker, Loveman, Stamatov 2004: 45). Autorių teigimu, tokios kategorijos, kaip rasė, etniškumas ir tautiškumas, egzistuoja per mūsų suvokimą, supratimą, interpretacijas, reprezentacijas, klasifikacijas, kategorizacijas ir identifikacijas (Brubaker, Loveman, Stamatov 2004: 45). Tad, analizuojant etninių grupių identitetus, svarbu atkreipti dėmesį ne tik į tai, kaip patys etninės grupės nariai suvokia, apibrėžia, konstruoja savo identitetą, bet ir į tai, kaip *kiti* veikėjai (jų viešasis ir privatus suvokimas, kasdienio gyvenimo elgesys) formuoja arba veikia individualias etninių grupių identiteto pasirinkimo, konstravimo strategijas.

Andreasas Wimmeris (2008) siūlo tam tikrą teorinį požiūrį, kuris leistų išvengti susikoncentravimo į primordialistinį, instrumentalistinį, esencialistinį, situacinį etniškumo conceptualizavimą, padėtų suprasti, kodėl etniškumas

pasireiškia tokiomis skirtingomis formomis, ir paaiškinti etninių ribų konstravimo procesą (Wimmer 2008: 972). Mokslininkas pabrėžia individualaus veikėjo ir struktūrinio konteksto santykio svarbą konstruojant etniškumą: jo teigimu, individualias strategijas nulemia socialinis kontekstas (Wimmer 2008: 973). Autoriaus teigimu, etninių ribų konstravimo strategijos yra keleriopos: tai ir etninių ribų plėtra įtraukiant daugiau populiacijos (angl. *expansion*), ir etninių ribų susiaurinimas (angl. *contraction*), hierarchinės grupių tvarkos pertvarkymas (angl. *inversion*), individų arba grupės vietos hierarchinėje sistemoje pertvarkymas (angl. *repositioning*), ribų suliejimas (angl. *blurring boundaries*) (Wimmer 2008: 986–989). Veikėjų pasirinkimai nėra visiškai nepriklausomi, juos lemia tam tikras institucinis kontekstas, galios santykiai ir politinio pobūdžio susivienijimų tinklas (Wimmer 2008: 990). Mokslininko teigimu, „skirtingi veikėjai pasirenks skirtingas ribų konstravimo strategijas, kurios priklauso nuo jų padėties galios hierarchijos sistemoje ir politinių socialinių ryšių struktūros“ (Wimmer 2008: 997). Panašiai kaip A. Wimmeris, Elizabeth Maggie Penn (2008) teigia, kad individų pasirinkimą priklausyti vienai ar kitai bendruomenei ar grupei lemia politinis kontekstas ir tam tikri institucijų ypatumai. Joanne Nagel taip pat pabrėžia, kad nors etninė priklausomybė gali būti suvokiama kaip nulemta individualaus pasirinkimo, tačiau neturime pamiršti, kad mūsų pasirinkimai yra veikiami esamų galimybių rinktis (Nagel 1994: 156). Nurodomi įvairūs socialiniai institutai, tokie kaip šeima, švietimo sistema, ekonomika, valstybė, žiniasklaida ir t. t., kurie, mokslininkų manymu, tokioms kategorijoms, kaip lytis, klasė, rasė, etniškumas, suteikia reikšmes (Ore 2011: 5, 8, 228). Tad mokslininkai pabrėžia socialinio, politinio konteksto svarbą etniškumo ir etninių ribų konstravimui individualiu lygmeniu. Taigi teigiama, kad turime kelti klausimą, kodėl pasirenkama viena ar kita etniškumo ir etninių ribų konstravimo strategija ir kokią įtaką įvairios institucijos daro individo lygmens etniniams procesams.

Rawis Abdelal, Yoshiko M. Herrera, Alastair'as J. Johnstonas, Rose McDermott (2009) sutinka su R. Brubakerio ir F. Cooperio (2000) kritika dėl identiteto termino neapibrėžtumo, tačiau teigia, kad šis terminas gali būti reabilituotas. Autorių nuomone, svarbu sukurti tokį analitinį modelį, kuriuo remiantis būtų galima tirti įvairių tipų identitetus (Abdelal, Herrera, Johnston, McDermott 2009: 18). Mokslininkai siūlo kolektyvinį identitetą apibrėžti kaip kategoriją, kuriai būdingas tam tikras turinys ir jo kvestionavimas (angl. *contestation*): turinys apima tokius aspektus, kaip formalios ir neformalios priklausymo grupei taisyklės, grupės tikslai, panašumas ar skirtingumas lyginant su kitais, grupės pasaulėžiūra (Abdelal, Herrera, Johnston, McDermott 2009: 20). Mokslininkų teigimu, šie keturi aspektai „apima įvairias socialinio identiteto

reikšmes, o turinio kvestionavimas susijęs su identiteto neapibrėžtumu ir kontekstualumu“ (Abdelal, Herrera, Johnston, McDermott 2009: 20). Autorių nurodomi aspektai iš esmės nagrinėjami ir daugeliu anksčiau apžvelgtų teorinių požiūrių, tačiau atkreiptinas dėmesys į mokslininkų siūlymą identitetą analizuoti visais šiais aspektais, kad *identiteto* termino turinys būtų labiau apibrėžtas ir suprantamas.

Šio teksto autoriai nagrinėja, kuo aptarti teoriniai etniškumo, identiteto aspektai yra svarbūs tiriant ir analizuojant Pietryčių Lietuvos etninius procesus. Mūsų nuomone, analizuojant pasienio regionų gyventojų etninio, lokalaus, regioninio, pilietinio identitetų konstravimą nepakanka tik aptarti įvairius identitetų modelius ar konfigūracijas, o, atsižvelgiant į identiteto ir etniškumo conceptualizavimo kritiką, būtina įvairių etninių grupių identitetų modelius analizuoti kontekstiškai. Analizuojant etninį identitetą dažniausiai apsiribojama individo lygmeniu ir nenagrinėjamas tam tikrų institucijų vaidmuo ar struktūrinis kontekstas, kurie gali būti svarbūs individualioms identiteto konstravimo strategijoms. Mūsų nuomone, atsižvelgiant į mokslininkų išsakytą kritiką, labai svarbu ne apskritai tyrinėti identitetą ar identiteto elementus atsietai nuo teksto, o analizuoti, kaip struktūrinis kontekstas (valstybės(-ių) politika, įvairių institucijų veikla) lemia tam tikras identitetų konstravimo strategijas. Toliau bus apžvelgtos tam tikros pasirinktos sritys – socialinės atminties išlaikymas ir perdavimas, švietimas, politinis ir pilietinis dalyvavimas – ir aptarta jų svarba Pietryčių Lietuvos etninių procesų ir etninio identiteto konstravimo analizei.

Socialinė atmintis ir identiteto kūrimas

Praeities aspektas yra svarbus tiek asmeninei, tiek socialinei tapatybei (Hodgkin, Radstone 2006: 5). Kolektyvinių atminties formų ryšys su socialine tapatybe laikomas akivaizdžiu ir atminties tyrimuose (Gillis 1994; Assmann 1995; 2008; Olick 2008). Ypač svarbus praeities aspektas etninei, tautinei ir kitokiai kultūrinio teritorinio bendrumo pagrindu kuriamai tapatybei (Smith 1999c: 245).

Konkrečioje etninės, pilietinės, regioninės ir lokalsios tapatybės raiškoje praeities aspekto reikšmė gali būti labai įvairi. Ją daro sudėtingą ir šiuolaikinei atminties raiškai būdingos tendencijos, ir daugelio įvairių šiuolaikinių tapatybių kūrimo ir derinimo problemos. Visuomenės atminties tyrimai atskleidė šiuolaikinės kolektyvinės ir kultūrinės

atminties² heterogeniškumo ir tautinių pasakojimų reikšmės mažėjimo tendencijas (Gillis 1994:17). Demokratizacijos ir globalizacijos, medių ir informacinių technologijų plėtros, socialinės komunikacijos pobūdžio kaitos procesuose visuomenės atmintis ne tik darosi heterogeniška, bet ir individualėja ir gali būti atsietą nuo grupių ir teritorinių bendruomenių (Landsberg 2004; Nora 1989; Gillis 1994). Identitetų raiškos plotmėje išskyla ir įvairaus priklausomumo savitarpio derinimo, ir įvairių kultūrinių etninių tapatybių derinimo daugiakultūre valstybėse, ir globalizacijos poveikio pilietiniam ir tautiniam priklausomumui problemų, kurios savo ruožtu daro sudėtingą ir kolektyvinių praeities pasakojimų vaidmenį tapatybių darybai. Kita vertus, šiuolaikinių nacionalizmų tyrimuose atskleidžiamas ir svarbus etninių grupių praeities pasakojimų ir kitų etninių išteklių vaidmuo tiek Vidurio ir Rytų Europos etninių mažumų „atgimimams“, tiek etniniams konfliktams (Smith 1999a). Atskleidžiamas ir šių pasakojimų raiškos sudėtingumas bei daugiareikšmiškumas: etninių mažumų atstovų („elito“) ir valstybės institucijų kuriamomis kultūrinės atminties formomis išreikštas oficialusis pasakojimas dažnai nesutampa su populiariuoju (Hodgkin, Radstone 2006: 13) ir žmonių interpretacijos nebūtinai atspindi kultūrinės atminties kūrėjų intencijas, nes žmonės gali ne tik įvairiai interpretuoti oficialiąsias reikšmes, bet ir jas atmesti ar joms prieštarauti (Kans-teiner 2002: 194).

Tautos praeities pasakojimų (naratyvų) reikšmė tautiniam ir etniniam identitetui atskleidžiama daugelyje nacionalizmo teorijų (McCrone 1998: 63). Įvairioms teorinėms paradigmoms (esencialistinei, teigiančiai, kad tautos esmė glūdi praetyje, o nacionalizmo kūrėjai tik atranda ją istorijos klostuose, ir konstruktyvistinei, teigiančiai, kad tautos praeities pasakojimai yra sukonstruoti „elito“ ir nuolat perkuriami iš naujo) atstovaujančiose nacionalizmo teorijose šių pasakojimų vaidmuo apibūdinamas nevienodai. Nacionalizmo teoretikas A. D. Smith'as savo teorijoje derina abu požiūrius. Kitaip negu mano konstruktyvistai, A. D. Smith'o nuomone, tautos praeities pasakojimai ne laisvai kuriami „iš nieko“, o grindžiami tiek istorijos ir kitų mokslų laimėjimais ir kolektyvine atmintimi, tiek anksčiau egzistavusiais simboliiniais ištekliais, kurie perkuriami pritaikant dabarties tikslams (Smith 1995).

² Kultūrinė ir komunikacinė (kolektyvinė) atmintis čia suprantama pagal plačiai taikomą J. Assmanno apibrėžtį. Kultūrinė atmintis reiškia fiksuotomis kultūros formomis (tekstais, paminklais, muziejais, ritualais ir pan.) ir perduodama organizuota komunikacija. Komunikacinė (kolektyvinė) atmintis – grupėms svarbi dabar gyvenančių kartų atmintis, formuluojama ir perduodama neorganizuota neformalia komunikacija (Assmann 2008). Pažymėtina, kad šiuolaikinėse visuomenėse kultūrinė ir komunikacinė atmintis gali būti aiškiai atskirtos tik teoriniu požiūriu, atminties praktikoje jų formos ir metodai yra susiję (Welzer 2008: 486).

A. D. Smith'o „etninio simbolizmo“ teorija gali būti vaisinga tiriant etniniu pagrindu susiformavusių Lietuvos etninių grupių etninės, tautinės tapatybės ir istorinės atminties sąryšius: tokiu atveju, greta valstybės vaidmens, analizuojama ir etnosimbolinių išteklių, tarp jų tautos praeities mitų ir atminties, reikšmė šiuolaikinių nacionalizmų raiškai (Smith 1999a; 1999c). Praeities pasakojimas svarbus tautinių ir etninių identitetų tęstinumo ir savitumo darybai, taip pat kuria priklausymo bendrijai jausmą. Dėl tautos istorijos pasakojimo tauta įsivaizduojama kaip judantis iš praeities į ateitį vientisas kolektyvinis subjektas, vientisas „mes“, šiuo pasakojimu apibrėžiamas ir šio kolektyvinio „mes“ savitumas – išliekanti laike tautos „esmė“ (Reicher, Hopkins 2001:139); taigi istorijos pasakojimu tauta mitologizuojama ir suesminama. Formuojantis identitetui praeities pasakojimas veikia mitų ir simbolių, kurie ypač svarbūs kuriant emocinius priklausomumo aspektus, pavidalu. Kilmės ir sakralios teritorijos mitai laikomi itin svarbiais identitetui (Smith 1999d).

Šiuolaikinėse tautinėse valstybėse, kurios darosi kultūriškai vis labiau nevienalytės, itin aktuali įvairių tautinių ir etninių identitetų derinimo problema, o praeities pasakojimai čia taip pat labai svarbūs. Praeities mitai, ypač tautiniai, turi tendenciją kurti vieną unifikuotą tautą ar etninę grupę (Smith 1997: 350). Skirtingus istorijos ir kilmės pasakojimus turinčių grupių istorijų sąveika ir (arba) konkurencija gali reikštis įvairiai ir turėti įvairių pasekmių – nuo įvairių grupių istorijų ir įvairios kilmės derinimo kultūrinio pliuralizmo formomis iki atveju, kai dėl skirtingų istorijos pasakojimų „keitimasis vertybėmis, reikšmėmis ir prioritetais gali ne visuomet vykti dialogo ir bendradarbiavimo forma, o būti labai priešiškas, konfliktiškas ir net nesuderinamas“ (Bhabha 1995: 48). Daugelis tyrėjų pažymi skirtingų istorinių identitetų derinimo problemos sudėtingumą ir etniniu, ir pilietiniu pagrindu susiformavusiose tautinėse valstybėse (Osborne 2001: 59). Atkreipiamas dėmesys ir į tai, kad „net derinančiai skirtingumus tapatybei būtina tam tikra dalis bendrų vertybių“ ir pliuralistinėse tautinėse valstybėse svarbu išplėtoti „jungiančias esmines vertybes, kurios nedissonuotų tarpusavyje“ ir kuriomis turėtų remtis jų gyventojų tapatybė (Osborne 2001: 60).

Kolektyvinės atminties ir erdvės (geografinių vietovių, teritorijų ir kt.) ryšiai atskleidžiami jau kolektyvinės atminties tyrimų pradininko Maurice'o Halbwachso ir jo šalininkų darbuose. Grupės tapatybę grindžiančiuose praeities pasakojimuose „sava“ grupės erdvė ir jos objektai teikia struktūrą grupės atminties konstrukcijoms ir jų funkcionavimui. Ypač svarbus „savos“ teritorijos vaidmuo lokalias (regionines) ir tautines tapaty-

bes grindžiančiuose praeities pasakojimuose. Ši teritorija dažniausiai suvokiama per bendros praeities vaizdinius – kaip turinčių bendrą patirtį žmonių teritorija, kurioje nuo seno gyveno „protėviai“ (Smith 1999b: 149–150).

Kasdieniam gyvenime grupių ir individų identitetai ne tiek formuojami žodžiais, kiek reiškiami praktikomis ir artefaktais. Savo praeities pasakojimų konstrukcijas grupės, nors nevienodu laipsniu, įtraukia į kasdienio gyvenimo audinį ir taip padaro konkrečią istoriją „apčiuopiamą kasdieniam gyvenimui“ (Reicher, Hopkins 2001: 148). Praeities pasakojimai reiškiami simboliškai reikšmę turinčiomis kultūrinėmis reprezentacijomis ir į identiteto praktikas dažniausiai įtraukiami per „simbolinius kraštovaizdžius“ – grupių gyvenamosiose teritorijose esančius simbolinius objektus (Osborne 2001: 65). Tokiuose kraštovaizdžio objektuose (tai gali būti pastatai, gamtos objektai, gatvėvardžiai, paminklai, muziejai, minėjimo ritualai ir kt.) susiejama erdvė (teritorija), identitetas ir atmintis (Osborne 2001: 45). Viešosios erdvės dėl jų matomumo ir simbolinės reikšmės yra ir galių konkurencijos, ir stiprių kolektyvinių emocijų vieta (Hodgkin, Radstone 2006: 12). Viešosios atminties vietos yra kuriamos bendruomenės ar bent jai sutinkant, todėl jos neišvengiamai įrašomos į tautinio identiteto pasakojimus (Hodgkin, Radstone 2006: 11). Lokalioje daugiaetninėje teritorijoje esančios erdvinės tautinių ir kitų „didžiųjų“ pasakojimų reprezentacijos turi ir vietos atspalvį: atstovaujantys etniniams pasakojimams ženklai neišvengiamai įtraukiami į socialinius ir kultūrinius vietos kontekstus (Nijakowski 2007: 31).

Tos pačios simbolinės vietos gali būti ir dažnai yra naudojamos išreiškiant prieštarinę atmintį (pavyzdžiui, prie to paties paminklo gali būti atliekami įvairių grupių minėjimo ritualai), toje pačioje teritorijoje dažniausiai yra skirtingus ar prieštarinius istorijos pasakojimus išreiškiančių simbolių vietų ir paminklų (Hodgkin, Radstone 2006; Nijakowski 2007; Nikžentaitis 2004; Safronovas 2011). Skirtingas ar prieštaringas praeities interpretacijas išreiškiančių kultūrinės atminties artefaktų ir atminimo praktikų buvimas toje pačioje teritorijoje neretai rodo kovą dėl simbolinio šios teritorijos užvaldymo – etninių grupių simbolinio dominavimo toje teritorijoje (Giordano 2008; Nijakowski 2007; Nikžentaitis 2011). Simbolinės prieštarinių interpretacijų „kovos“ gali vykti tiek dėl teritorijos, tiek dėl simbolių vietų, tiek dėl konkrečių simbolių (Giordano 2008).

Aptartieji teoriniai ir empiriniai tyrimai atskleidžia, kad, nepaisant daugelio veiksnių, menkinančių istorinės atminties reikšmę šiuolaikinių identitetų formavimosi procesams, istorinė atmintis yra svarbi etninės ir teritorinės tapatybės raiškai, etninės mobilizacijos, etninių grupių „kovų“

dėl simbolinio dominavimo teritorijoje ar panašioms procesams (Smith 1999a; 1999b; Nijakowski 2007). Taip pat šie tyrimai padeda atkreipti dėmesį į simbolinių erdvės objektų, atspindinčių įvairių etninių grupių praeities pasakojimus, reikšmę tiriant etninių, regioninių ir lokalių tapatybių ryšį su istorine atmintimi. Šie simboliniai kraštovaizdžių objektai reikšmingi tiek etninių, tiek teritorinių ir pilietinių tapatybių raiškos praktikoms. Simbolinių kraštovaizdžio objektų svarbos toje teritorijoje gyvenančių grupių tapatybės raiškai tyrimai gali atskleisti tiek įvairių tapatybių sąsajas, tiek etninių grupių savitarpio santykius. Pietryčių Lietuvoje atlikti tyrimai rodo, kad šiame regione istorinė atmintis yra svarbi lenkų etninei tapatybei ir teritoriniam jos aspektui (Daukšas 2008); tuo tarpu kitų regiono etninių mažumų tapatybė tyrinėtą mažiau. Savita regiono istorija – dažna jo politinės priklausomybės kaita, gyventojų migracija ir kiti procesai – lemia ir sudėtingą, neretai prieštaringą jo gyventojų istorinę atmintį. Tyrimai rodo, kad šio regiono istorija gana skirtingai, kartais prieštaringai interpretuojama Lietuvos ir Lenkijos istoriografijoje (Nikžentaitis 2004). Šie skirtumai atsispindi ir regiono kultūrinėje atmintyje, kurioje vyrauja lenkų tautinės grupės pasakojimas ir yra atminties ženklų, prieštaraujančių Lietuvos istorijos pasakojimui (Čepaitienė 2013). Todėl svarbu tirti, kaip šie ir kiti regiono kultūrinės atminties simbolinėse reprezentacijose „įrašyti“ praeities pasakojimai yra interpretuojami pačių gyventojų, ką jie reiškia jų etninei, pilietinei, regioninei ir lokaliai tapatybei. Atliekant empirinius tyrimus gali būti keliami šie klausimai: ar ir kaip šioje raiškoje atsispindi simbolinės „kovos dėl teritorijos“, koku laipsniu istorinė atmintis atlieka regiono etnines grupes integruojantį ar skiriantį vaidmenį, ar joje esama prieštaringų interpretacijų? Kokie praeities pasakojimai (etninių tėvynių, vietos, Lietuvos, regiono) gyventojams svarbiausi, koks jų tarpusavio santykis?

Švietimas, etninės mažumos, identitetas

Švietimas yra viena iš svarbiausių sričių tyrinėjant etninį, pilietinį identitetą. Ashoko Swaino teigimu, švietimo sistema yra labai svarbi formuojant individo ir grupės identitetus ir konstruojant tautinį identitetą (Swain 2005: 1–2). Etninių mažumų grupių atveju svarbu, kaip tarpusavyje sąveikauja etnis, pilietinis identitetai ir kokį vaidmenį atlieka švietimas formuojant šiuos identiteto tipus. Sociologai, antropologai ir kiti mokslininkai tyrinėja švietimo sistemą socialinės reprodukcijos, mažumų teisių, socialinės integracijos ir kitais požiūriais.

Socialinės reprodukcijos požiūriu švietimo sistema suvokiama kaip

reprodukuojanti ir įtvirtinanti socialinę struktūrą, socialinę nelygybę ir kultūrinę tvarką, būdingą tam tikrai visuomenei (Collins 2009: 34). Pavyzdžiui, kai kuriais atvejais tyrėjai atskleidė, kad etninių mažumų grupių vaikų mokymosi rezultatai buvo prastesni ne dėl jų gimtosios kalbos, o todėl, kad jie buvo kitaip negu kiti traktuojami mokyklose (Collins 2009: 39–40). Taip pat pažymima, kad skirtingos mokyklai ar švietimo sistemos ir vaikų šeimoms būdingos kultūrinės nuostatos taip pat gali turėti įtakos vaikų mokymosi rezultatams (Okuma-Nyström 2009: 30). Jameso Collinso teigimu, XX a. devintame dešimtmetyje švietimo kaip socialinės reprodukcijos kryptis tapo ne tokia populiari tarp tyrėjų, nors socialinės nelygybės toli gražu nemažėja (Collins 2009). Daugelis šios krypties mokslininkų keliamų klausimų apie socialinės nelygybės ir švietimo sąsajas yra aktualūs suvokiant šiandienines realijas, vis dėlto šioje kryptyje labiau pabrėžiamas socialinio sluoksnio, o ne etninis aspektas. Kita vertus, minėtos įžvalgos būtų labai aktualios, jei socialiniai ir etniniai aspektai būtų glaudžiai susiję.

Willas Kymlicka ir Wayne'as Normanas teigia, kad demokratijos kokybė priklauso ne tik nuo teisinės sistemos tobulumo, bet ir nuo tam tikrų valstybės piliečių bruožų: tautinio, regioninio, etninio ar religinio identitetų sąveikos, tolerancijos vienas kitam, pilietiškumo (Kymlicka, Norman 2010: 6). Mokslininkų teigimu, etninių mažumų atveju svarbūs yra etninių mažumų teisių ir solidarumo su politine bendruomene, taip pat įvairių bendruomenės grupių lygiateisiškumo klausimai (Kymlicka, Norman 2010). Autoriai teigia, kad, priešingai nei baiminamasi, tam tikrų teisių diferenciacija nereiškia, jog neišlaikoma socialinių visuomenės grupių lygybė (Kymlicka, Norman 2010: 31). Nuogąstavimai, kad mažumų teisės prieštarauja tam tikros politinės bendruomenės solidarumui, esantys nepagrįsti, nes tikimasi, jog toks bendrumas jau egzistuoja tarsi savaiminė duotybė (Kymlicka, Norman 2010: 37). Kaip teigia W. Kymlicka ir W. Normanas, specifinės mažumoms suteiktos teisės kaip tik gali teigiamai prisidėti prie visuomenės bendrumo ir solidarumo kūrimo (Kymlicka, Norman 2010: 37). Viena iš tokių teisių galėtų būti teisė į švietimą mažumos kalba.

Etninių mažumų švietimas gali būti analizuojamas integracijos (Zepa 2010, Lindemann, Saar 2011, kt.) ir (arba) asimiliacijos (Leončikas 2007, kt.) teorijų požiūriu. Socialinės integracijos teorijos analizuoja etninių mažumų grupių narių padėtį visuomenės struktūroje ir jų socialinio mobilumo galimybes (Beresnevičiūtė 2005). Aiškinamasi, ar vienodas švietimas garantuoja tas pačias socialinio mobilumo galimybes įvairių etninių grupių nariams (Beresnevičiūtė 2005, Zepa 2010, Lindemann, Saar 2011). Etninių mažumų švietimo ir socialinio mobilumo galimybės yra analizuo-

amos socialinių klasių skirtumų, neigiamų daugumos nuostatų, skirtingos motyvacijos, socialinio ir kultūrinio kapitalo ir ekonominių išteklių požiūriu, t. y. skirtingas socialinio mobilumo galimybes siekiama paaiškinti tam tikrais individams, etninėms mažumoms ar visuomenės daugumai būdingais ypatumais (Modood 2004). Šia prasme aktualūs yra tyrimai, atlikti panašią į Lietuvos istorinę patirtį turinčiose visuomenėse.

Kristina Lindemann ir Ellu Saar (2011) teigia, kad etninių grupių padėtis Estijos švietimo sektoriuje yra kiek nevienoda. Autorių teigimu, rusų tautybės tėvai Estijoje turi pasiekti aukštesnį nei estų tėvų išsilavinimo lygį, kad suteiktų savo vaikams tokias pat galimybes (Lindemann, Saar 2011: 67). Mokslininkės apžvelgia Vakarų Europos šalių tyrėjų nurodomas imigrantų vaikų prastesnių mokymosi pasiekimų priežastis: kultūrinio kapitalo trūkumas, kalbos barjeras, trūkumas žinių apie švietimo sistemą, aspiracijų skirtingumas ir kt. (Lindemann, Saar 2011: 67–70). Tačiau, autorių nuomone, Estijos atveju nė vienas iš šių aiškinimų nėra pakankamas, o svarbiausios tam tikrų socialinių ir etninių netolygumų švietimo srityje priežastys yra susijusios su tuo, kaip švietimas yra organizuotas instituciškai (Lindemann, Saar 2011: 87–88). K. Lindemann ir E. Saar teigia, kad aukštasis mokslas Estijoje yra įgyjamas iš esmės tik estų kalba, o tai riboja galimybes tos visuomenės dalies, kuri nėra įvaldžiusi šios kalbos pakankamai kokybiškai. Nors Estijoje vykdoma mokyklų reforma turėtų užtikrinti, kad tautinių mažumų nariai mokėtų estų kalbą, iš tikro tai pavyksta ne visada ir todėl pakankamai neįvaldžiusieji valstybinės kalbos mokykloje toliau studijuoti gali tik turėdami pakankamai lėšų mokėti už studijas privačiose aukštojo mokslo įstaigose (Lindemann, Saar 2011: 69–70). Tad valstybinės kalbos žinios yra labai svarbios etninių mažumų nariams siekiant adekvačiai konkuruoti darbo rinkoje ir turėti geras socialinio mobilumo galimybes. Raivo Vetikas, analizuodamas Estijos integracijos politiką, išskiria keletą esminių neišspręstų klausimų: pilietybės politika, valstybinės (estų) kalbos mokėjimas, vienodas švietimas, skirtingas įvairių visuomenės grupių požiūris į Rusijos vykdomą politiką (Vetik 2011). Kalbėdamas apie švietimą autorius teigia, kad sovietmečiu buvo lygiagretus švietimas estų, rusų kalbomis, o nepriklausomoje Estijoje norima pereiti prie vienodo švietimo, užtikrinančio vienodas karjeros galimybes visų etninių grupių nariams, tačiau tai nėra teigiamai vertinama dalies rusų etninės grupės narių (Vetik 2011: 43). Manytume, kad panašiai yra ir Lietuvoje: čia esama priešingų nuomonių dėl švietimo sistemos kaitos ir pasekmių etninėms mažumoms, o įvairios interesų grupės pateikia skirtingų argumentų. Šie klausimai yra aktualūs ir Pietryčių Lietuvoje, tad išsamesnė prieštarų argumentų analizė leistų

suprasti įvairių šalių požiūrius ir galbūt padėtų pasiekti produktyvesnį kalbėjimą ir abipusį supratimą.

Lietuvoje etninių mažumų švietimą yra tyrinėję sociologai, etnologai (Kalnius 1998, Leončikas 2007, Merkys ir kt. 2007, kt.). Tadas Leončikas 2005–2006 m. atliko kiekybinį ir kokybinį tyrimus, kurių metu buvo apklausti pirmokų tėvai, parinkę savo vaikams mokyklas lietuvių, lenkų arba rusų mokomąja kalba. Mokslininkas siekė išsiaiškinti mokyklos pasirinkimo, asimiliacijos ir socialinio mobilumo sąsajas. T. Leončikas teigia, kad švietimo lietuvių kalba pasirinkimas yra vienas iš svarbių etninių mažumų asimiliacijos požymių (Leončikas 2007: 33) ir klausia, „kas vis dėlto skatina tėvus pasirinkti mokyklą, kurioje gali iškilti kalbinis barjeras ne tik jų vaikui, bet ir jiems patiems?“ (Leončikas 2007: 51). T. Leončikas interpretuoja empirinius duomenis remdamasis asimiliacijos teorijomis ir teigia, kad mokyklos lietuvių kalba pasirinkimas yra tiesiogiai susijęs su socialinio mobilumo strategija (Leončikas 2007: 115). Švietimo lietuvių ar kita (lenkų, rusų) kalba pasirinkimo analizė yra labai svarbi aiškinantis etninių grupių tapatybės klausimus. Pataisytas švietimo įstatymas (2011), kuriuo suvienodinami lietuvių kalbos egzaminų reikalavimai įvairių mokomųjų kalbų mokyklų abiturientams, sukėlė kai kurių etninių grupių protestus. Tad tebėra aktualus tas pats klausimas – kodėl tėvai (rusai, lenkai, baltarusiai, lietuviai) parenka savo vaikams mokyklą ar darželį ne savo gimtąja kalba? Kaip siejasi etnis įvairių grupių gyventojų identitetas ir mokyklos gimtąja ar valstybine kalba pasirinkimas? Kaip skirtingų mokomųjų kalbų mokyklų abiturientai interpretuoja savo ateities karjeros galimybes? Kokių sunkumų kyla mokytojams įgyvendinant ugdymo procesą daugiakalbėje ir daugiakultūroje aplinkoje? Ar švietimo sektoriaus tam tikra kalba pasirinkimas siejasi su tėvų socialiniu sluoksniu ir socialinio mobilumo galimybėmis? Kokie bendresni etniniai procesai Pietryčių Lietuvoje atsiskleidžia analizuojant švietimo sektoriaus kaitą (pavyzdžiui, mokyklų tam tikra mokomąja kalba skaičiaus kaitą)?

Sociologai Aistė Balžekienė, Audronė Lapienienė, Gediminas Merkys, Audronė Telešienė (2008) analizavo daugiakultūrio ir daugiakalbio ugdymo perspektyvas ir kliūtis Vilniaus rajone. Mokslininkai pabrėžia įvairių kultūrinių, etninių grupių komunikacijos svarbą, daugiakultūriškumo ir daugiakalbystės svarbą modernioms demokratinėms valstybėms (Balžekienė, Lapienienė, Merkys, Telešienė 2008: 147–151). Autoriai aptaria tyrimo „Mokymosi prieinamumas Vilniaus rajono gyventojams“ (Merkys ir kt. 2007) duomenis ir teigia, kad daugiakultūriškumo ir daugiakalbystės plėtros kliūtys šiame regione yra etnocentrizmas ir tautinė netolerancija,

kurios apraiškos yra būdingos įvairių etninių grupių vietos gyventojams ir kai kurioms vietos organizacijoms ir institucijoms (Balžekienė, Lapienienė, Merkys, Telešienė (2008: 163). Šios autorių išvalgos tik dar sykį patvirtina, kad švietimo sektorius yra svarbi sritis tyrinėjant etniškumą ir etninį identitetą, etninių grupių tarpusavio komunikaciją.

Identitetas ir politika: etninių mažumų politinio ir pilietinio dalyvavimo aspektai

Kai kurie mokslininkai, pavyzdžiui, Leonie Huddy, teigia, kad, nors socialinių mokslų tyrėjai vartoja identiteto sąvoką, identitetas nėra plačiau aptiriamas politinio elgesio ir politinės psichologijos tyrimų kontekste (Huddy 2001: 127). Autorė atkreipia dėmesį į keletą svarbių aspektų tyrinėjant politinį identitetą, tokių kaip identiteto formavimasis ir politinių veikėjų arba įvykių vaidmuo identiteto įtvirtinimo procese, įvardinant specifinius tam tikros identiteto grupės interesus ir priešpriešinant juos *kitos* grupės interesams. Šiuo atveju svarbu atsakyti į klausimą, kaip identitetas yra įgyjamas, taip pat analizuoti jo vystymąsi nuo nereikšmingo, silpno, nesvarbaus iki reikšmingo, stipraus ir svarbaus. Mokslininkė teigia, kad svarbu įsigilinti į grupės identiteto reikšmę, leidžiančią suvokti identiteto įtaką grupės narių elgesiui, požiūriams ir vertybėms (Huddy 2001: 150). Dažniausiai politologai tiria rasinių, etninių, religinių grupių politinį dalyvavimą etninių mažumų politinėse partijose, taip pat šių grupių narių dalyvavimą politikoje ir politinį elgesį (Political parties... 2008; Barreto 2010; Freedman 2000; Meddoff 2002, Bugajskij 2002). Taip pat tyrinėjami rinkėjų mobilizacijos veiksniai (Rosenstone, Hansen 1993), etnis politinio dalyvavimo aspektas (etniškumo sąsajos su išteklių paskirstymo procedūromis, kurios palankios vienoms etninėms grupėms, bet nepalankios kitoms) (Crowley 2001: 102).

Politinės psichologijos specialistai, tyrinėjantys identitetą, aiškinasi politikos ir kolektyvinio identiteto sąsajas. Pavyzdžiui, analizuojama, kaip politizuotas Vokietijos imigrantų identitetas virsta radikaliu kolektyviniu (Simon 2011: 147, 150), kokia yra kolektyvinio identiteto (identifikavimo procesų) reikšmė dalyvavimui įvairiuose socialiniuose judėjimuose (Stryker, Owens, White 2000). Socialiniai judėjimai savo ruožtu mokslininkų apibūdinami kaip kolektyvinės strategijos siekiant socialinių pokyčių arba kaip priešinimasis nenorimiems socialiniams pokyčiams (Simon 2011: 140). Tyrinėjama ir politinio dalyvavimo įtaka identiteto turiniui ir prasmei (Reicher, Drury 2011). Kalbama ir apie politizuotą kolektyvinį identitetą (pavyzdžiui, socialinių psichologų Berndo Simono ir Berto Klanderman-

so politizuoto kolektyvinio identiteto teorija), siejamą su etninių grupių politine mobilizacija. B. Simonas ir B. Klandermansas politizuotą kolektyvinį identitetą apibrėžia kaip kolektyvinio identiteto formą, kuri motyvuoja grupės narius politiniam aktyvumui (Simon 2011: 137–157; Simon, Klandermans 2001: 320). Jie teigia, kad svarbūs veiksniai kolektyviniam identitetui politizuotis yra kova dėl galios, valdžios ir tam tikras socialinis kontekstas, kai į kovą dėl galios įsitraukia keli veikėjai (visuomenės dauguma ir gausiausia etninė, socialinė mažuma, taip pat daugiausia galios turintys valdžios atstovai (pavyzdžiui, vyriausybė). Mokslininkai mano, kad mažumų grupės siekia laimėti trečiųjų asmenų (vyriausybės arba visuomenės daugumos) palankumą ir kai tai atsitinka, kolektyvinis identitetas politizuojasi (Simon, Klanderman 2001: 321–323). Be šių, minimi ir kiti veiksniai (pavyzdžiui, politinių lyderių vaidmuo), lemiantys kolektyvinio identiteto politizavimąsi (Simon, Klandermans 2001: 321–323).

Išanalizavus pastarųjų rinkimų (savivaldybių tarybų 2011 m. ir Seimo 2012 m.) duomenis matyti, kad Pietryčių Lietuvos gyventojai dažniau balsuoja už politinę partiją Lietuvos lenkų rinkimų akciją (LLRA), atstovaujančią lenkų etninei mažumai. Taigi tyrinėjant etninių grupių identitetą svarbu atsižvelgti į politinį aspektą grupių mobilizacijos procesuose ir jo įtaką identitetui.

Lietuvoje nėra daug sociologinių, politologinių tyrimų, skirtų etninių mažumų, ypač Pietryčių Lietuvoje, politinio dalyvavimo (dalyvavimo politinėje veikloje) veiksniams nustatyti. Politologas Algis Krupavičius, tyrinėjęs Lietuvos etninių mažumų politinį dalyvavimą, nurodo keletą Lietuvos etninių mažumų dalyvavimo politikoje veiksnių, iš jų: politinės mobilizacijos kanalai (partijos ir politinis elitas, politiniai pasirinkimai); politinė komunikacija (kalbos mokėjimas, kaip sąlyga gauti išsamią informaciją ir dalyvauti viešojoje diskusijoje); realios ar tariamos diskriminacijos pojūtis; politinei komunikacijai ir saviorganizacijai itin reikšminga tautinių mažumų geografinė koncentracija; narystė nevyriausybinėse organizacijose ir partinės tapatybės stiprumas, t. y. socialinis ir politinis asocijuotumas, ir kt. (Krupavičius 2000).

Neretai sociologų ir politologų tyrimuose politinis ir visuomeninis piliečių aktyvumas yra siejamas su tarpusavio pasitikėjimu. M. Bartuškaitė ir A. Žilys (2011), apžvelgdami politinio ir socialinio pasitikėjimo klausimus politologų ir sociologų tyrimuose, teigia, kad kai kurie autoriai pabrėžia teigiamą ryšį tarp piliečių dalyvavimo bendruomenės veikloje ir pasitikėjimo, be to, skirdami politinį ir pilietinį pasitikėjimą, šiuos veiksnius sieja su visuomenės dalyvavimu bendroje veikloje ir demokratijos konsolidacija

(Putnam 2001, Almond, Verba 1963 iš Bartuškaitė, Žilys 2011: 28). Kita vertus, šiuolaikiniuose tyrimuose pasitikėjimo ir savanoriško dalyvavimo ryšys kvestionuojamas, nes sunku nustatyti, kas yra pasekmė, o kas rezultatas (Milner 2001, 2002 iš Bartuškaitė, Žilys 2011: 29). Kai kurie socialinį ir politinį pasitikėjimą analizuojantys Lietuvos tyrėjai išvelgia socialinio pasitikėjimo ir pilietinės visuomenės procesų akumuliacijos ryšį (Žiliukaitė 2006, 2008; Juška, Poviliūnas 2010 iš Bartuškaitė, Žilys 2011: 28), o kiti kvestionuoja Roberto Putnamo minimą socialinio kapitalo ir paramos politinėms institucijoms ryšį (Matonytė 2004 iš Bartuškaitė, Žilys 2011: 28). Pavyzdžiui, sociologė Vida Beresnevičiūtė, tyrinėjusi įvairias pilietines (taip pat ir etninių mažumų) Lietuvos organizacijas, pažymi, kad jos yra labiau orientuotos į savo narių, o ne bendruomenės poreikius, ne į bendrą veiklą, skatinančią bendruomenės solidarumą (Beresnevičiūtė 2006: 44; Beresnevičiūtė 2005).

Kalbėdamas apie pilietinį ir politinį dalyvavimą politologas Janas W. van Deth's sako, kad teiginys, jog ištraukimas į savanoriškų organizacijų veiklą yra susijęs su dalyvavimu politinėje veikloje, yra pagrįstas nuomone, kad, kai piliečių interesai yra pažeidžiami, jie ieško galimybių keisti tokią padėtį ir, suformavę interesų grupę, gina savo interesus. Tačiau jis atkreipia dėmesį į faktą, kad tam tikrais laikotarpiais, kai tam tikrų visuomenės grupių interesai buvo pažeidžiami, nebuvo užfiksuotas didesnis skaičius asociacijų, ginančių šių grupių interesus, todėl daro išvadą, kad ši nuomonė nepasitvirtina, t. y. kad piliečių interesų pažeidimas nėra pakankamas kolektyvinės organizacijos veiksnys (van Deth 1997: 9). Kita vertus, V. Beresnevičiūtė pažymi, kad, priešingai nei Vakarų Europoje, kur socialiai pažeidžiamos grupės nėra linkusios vienytis į įvairias organizacijas savo problemoms spręsti (Beresnevičiūtė 2005: 88), Lietuvoje nevyriausybinis sektorius yra gana monoetninis, o tai skatina etninių mažumų grupių narius intensyviau bendrauti tarpusavyje nei su kitomis (įskaitant ir daugumos) etninėmis grupėmis, t. y. didina socialinį uždaramą ir etninės atskirties galimybę (Beresnevičiūtė 2005: 89).

Pilietinės organizacijos įvairiose studijose yra vadinamos skirtingai: savanoriškos organizacijos, nevyriausybinės organizacijos (NVO), pilietinės organizacijos, visuomeninės organizacijos, ne pelno siekiančios organizacijos. Taip pat kyla diskusijų, kokias organizacijas galime vadinti nevyriausybinėmis (plačiau žr. Žiliukaitė 2006; Pilietiškumas ir pilietinė visuomenė 2002). Mes vartosime savanoriškų organizacijų sąvoką, kurią siūlo vartoti studijos „Neatrasta galia. Lietuvos pilietinės visuomenės žemėlapis“ autoriai (Žiliukaitė, Ramonaitė, Nevinskaitė, Beresnevičiūtė, Vinogradnai-

tė 2006). Savanoriškos organizacijos sąvoka, pasak autorių, apima platų spektrą organizacijų, tokių kaip visuomeninės organizacijos ir asociacijos, paramos ir labdaros fondai, taip pat politinės partijos ir organizacijos, religinės bendruomenės, kurios gali būti apibrėžtos tokiais bendrais bruožais, kaip „laisva valia įkurtos, remiasi savanoriška naryste, nepriklausomos nuo valdžios, ne pelno organizacijos“ (Žiliukaitė 2006: 21). Kai dėl nevyriausybinių sektoriaus Pietryčių Lietuvoje (Eišiškėse, Švenčionyse ir Šalčininkuose), 2013 m. atlikus žvalgybinius tyrimus matyti, kad kai kurios iš jų neatitinka NVO apibrėžimo, nes yra kultūros namų arba mokyklos ansambliai, chorai, šokių kolektyvai ir yra iš dalies finansuojamos valstybės lėšomis.

Dar keli pastebėti (be jau minėtų) aspektai, susiję su etninių mažumų pilietinėmis organizacijomis, – tai etninių mažumų polinkis į kultūrinius interesus, susijusius su etninės tapatybės išsaugojimu ir puoselėjimu, ir palyginti didelis organizacijų skaičius (Beresnevičiūtė 2005; Фреюте-Ракаускаене 2007; Lavrinec 2000). V. Beresnevičiūtė Lietuvos etninių mažumų organizacijas įvardina kaip ne socializuojančias, o labiau gynybines (Beresnevičiūtė 2005: 89). Taigi etninių NVO pobūdis ir veiklos sritys, taip pat jų gausa ir iš dalies geografinis išsidėstymas, atitinkantis etninių mažumų demografinius ypatumus, kalba apie labiau privatų, o ne pilietinį jų pobūdį (Beresnevičiūtė 2005: 88–89). Politologė Iris Marion Young skiria privačias (kurių veikla daugiau individualistinė, teikianti naudą jų nariams), pilietines (kurių veikla skirta vietos, miesto, šalies ar net pasaulio gyvenimui gerinti) ir politines asociacijas (Young 2000: 160–162). Pirminių kokybinių tyrimų 2013 m. duomenys rodo, kad Pietryčių Lietuvoje (Eišiškėse, Švenčionyse ir Šalčininkuose) savanoriškų organizacijų veiklos kryptys taip pat siejasi su kultūra ir sportu, kita vertus, veikia ir politinių organizacijų (LLRA ir Darbo partijos) skyriai.

Taigi analizuojant pilietinį ir politinį dalyvavimą galima nustatyti etninių ir gyventojų daugumos bendruomenių konsolidaciją, konsolidacijos strategiją, pagal savanoriškų organizacijų veiklos kryptis, tikslus ir uždavinius nustatyti pagrindinius etninių grupių socialinius poreikius. Viena vertus, tyrinėjant lenkų, rusų, baltarusių ir kitas savanoriškas organizacijas galima atskleisti jų vaidmenį pilietiniame Lietuvos visuomenės gyvenime ir etninių mažumų grupių saviorganizacijos pilietiniame sektoriuje tipus. Kita vertus, analizuojant pilietinį ir politinį dalyvavimą, etninės, pilietinės ir politinės mobilizacijos procesus, galima atskleisti jų svarbą ir įtaką etninio, regioninio ir pilietinio identiteto raiškai ir turiniui.

Išvados

Pietryčių Lietuvos regionas pasižymi etnine, kultūrine, kalbine įvairove. Pastaraisiais metais šis regionas sulaukė žiniasklaidos, politikų, mokslininkų dėmesio dėl etninių mažumų grupių mobilizacijos ir viešai išreikšto nepritariamo Švietimo įstatymo pataisoms, dėl viešųjų užrašų kalbos. Šis regionas gali būti apibūdinamas kaip pasienio regionas, kurio gyventojai ne kartą patyrė sienų ir valstybės politikos kaitos padarinius. Pasienio regionai yra tinkamos vietovės tyrinėti etninio, lokalaus, regioninio, pilietinio identitetų konstravimo ir valstybių politikos sąsajas (žr. pvz. Wilson, Hastings 2000).

Per Lietuvos nepriklausomybės dvidešimtmetį buvo atliekami įvairūs Pietryčių Lietuvos regiono ir jo gyventojų istorinės raidos tyrimai, bet jų kryptį spektras išsiplėtė palyginti neseniai, apytikriai per pastarąjį dešimtmetį. Greta vyravusių XX a. paskutiniame dešimtmetyje politinės Pietryčių Lietuvos istorijos ir lietuvių tautinio diskurso interpretacijų palaipsniui susiformavo kitokiais požiūriais (antropologiniu, sociologiniu) grįstos tyrimų kryptys. Reikšminga, kad šie tyrimai įtraukia vis daugiau ne tik lietuvių, bet ir kitų Pietryčių Lietuvos etninių grupių (ypač lenkų) istorinės raidos, tarpusavio santykių, švietimo ir identiteto, istorinės atminties klausimų. Kita vertus, vis dar yra pagrindo teigti, kad panašių klausimų plėtotė bus perspektyvi ir ateityje. Šios plėtotės pagrindas galėtų būti aktyvesnis šiuolaikinių teorinių ir metodologinių, tarpdisciplininių požiūrių taikymas analizuojant iš istorinės perspektyvos Pietryčių Lietuvos regiono etninių grupių demografinius ypatumus ir socialinės raidos bruožus, šių grupių tarpusavio santykiams poveikį dariusius istorinius veiksnius, istoriškai nulemtą identiteto kaitos ar pasirinkimo priežastis, identiteto konstravimo sovietmečiu peripetijas ir kt. Šiuo metu yra aktuali ne tik etninių grupių konfliktų, bet ir teigiamos savitarpio santykių patirties istorija. Plėtotini ne tik lenkų, bet ir kitų regiono etninių grupių (rusų, baltarusių) praeities ir identiteto tyrimai. Stinga studijų, tiriančių etninių mažumų kultūros paveldą Pietryčių Lietuvos miestuose ir miesteliuose. Panašių tyrimų plėtotė prisidėtų prie visuomenėje įsišaknijusių istorinių ir etninių stereotipų revizijos, leistų paaiškinti jų sklaidos priežastis, taip pat teiktų galimybę plačiau panagrinėti Pietryčių Lietuvos regiono ir jo gyventojų praeitį.

Identiteto, taip pat ir etninio, tyrimai yra populiarūs Lietuvos ir užsienio socialiniuose, humanitariniuose moksluose. Tačiau, kaip pažymi mokslininkai (Brubaker, Cooper 2000), terminas *identitetas* ne visada vartojamas tiksliai, gana dažnai jis nėra apibrėžiamas ir vadovaujamas bendru šio termino turinio supratimu. Etninių procesų arba etninio identiteto

socialiniuose tyrimuose dažnai apsiribojama individo lygmens etniškumo, etninio identiteto konstravimo aptarimu. Tačiau identiteto tyrimų kritikai (Brubaker, Cooper 2000, Wimmer 2008, Penn 2008, Nagel 1994, kt.) teigia, kad svarbu ne tiesiog išvelgti ir apibūdinti identiteto raišką ar kaitą, o analizuoti identitetą kaip procesą, t. y. tai, kaip formuojasi vienoks ar kitoks identiteto tipas, kaip įvairios institucijos, struktūrinės kontekstinės priežastys lemia vienokio ar kitokio identiteto pasirinkimą. Šio straipsnio autoriai kelia klausimą, kaip reiktų tyrinėti Pietryčių Lietuvos regione vykstančius etninius procesus ir kokios tyrimų kryptys būtų tinkamiausios.

Mūsų nuomone, turint galvoje mokslininkų išsakytą identiteto sąvokos ir tyrimų kritiką (Brubaker, Cooper 2000, Wimmer 2008, Penn 2008, Nagel 1994, kt.), tyrinėjant ir interpretuojant Pietryčių Lietuvos etninių mažumų etninį, lokalų, pilietinį identitetus, svarbu analizuoti, kaip struktūrinis kontekstas (valstybės(-ių) politika, tam tikrų institucijų (kultūrinių, švietimo, pilietinių ir politinių organizacijų) veikla) veikia tam tikras identitetų konstravimo strategijas. Taip pat būtina įvairių etninių grupių identitetų modelius analizuoti kontekstiškai, t. y. ne susitelkiant į vieną pasirinktą grupę, o aiškinantis, kaip įvairių etninių grupių (rusų, lenkų, baltarusių, lietuvių) nariai konstruoja ribas tarp grupių ir kas (kokie struktūriniai veiksniai, interesų grupės) daro įtaką šių ribų kaitai. Autorių nuomone, tyrinėjant Pietryčių Lietuvos etninių mažumų gyventojų identitetus, ypač aktualūs švietimo, politinio ir pilietinio dalyvavimo ir istorinės atminties išlaikymo ir perdavimo klausimai. Išsamesnė šių išskirtų sričių analizė leistų giliau pažvelgti į identiteto Pietryčių Lietuvoje formavimosi procesus ir sąlygas.

Istorinė atmintis, pasak mokslininkų (Hodgkin, Radstone 2006; Gilis 1994; Assmann 1995; 2008; Olick 2008, kt.), yra svarbi tiek asmeninei, tiek socialinėms tapatybėms ir jų konstravimui, ypač tiriant etninius, tautinius, kultūrinius identitetus (Smith 1999c; McCrone 1998). Kadangi tiek lietuvių, tiek Pietryčių Lietuvos istorinių mažumų nacionalizmai yra susiformavę etniniu pagrindu, istorijos pasakojimai šiuo atveju yra svarbus tapatybės konstravimo išteklis. Pietryčių Lietuvos istorinės, kultūrinės atminties reprezentacijos yra tyrinėtos sociologų, antropologų, istorikų, tačiau jų reikšmė šio regiono etninių mažumų identiteto konstravimui, jo raiškai ištirta menkai. Tiriamo regiono etninių mažumų identitetų konstravimui labai svarbios yra regione esančių simbolių kraštovaizdžio objektų reikšmės. Regiono kultūrinės atminties tyrimai rodo, kad šie kraštovaizdžio objektai atspindi gana skirtingus, kartais prieštaringus etninių grupių istorijos pasakojimus. Todėl svarbu tirti, kaip šie regiono kultūrinės atminties simbolinėse reprezentacijose „įrašyti“ praeities pasakojimai yra inter-

pretuojami pačių gyventojų, ką jie reiškia jų etninei, pilietinei, regioninei ir lokaliai tapatybei.

Analizuojant etninio, pilietinio identitetų raišką ir kaitą svarbus yra švietimo sektorius (žr., pavyzdžiui, Kalnius 1998, Merkys ir kt. 2007, Leončikas 2007, Balžekienė, Lapienienė, Merkys, Telešienė 2008). Kaip teigia mokslininkai, švietimo sistema yra būdas valstybei įtvirtinti tam tikrą vyraujančią diskursą ir formuoti visuomenės bendrumą (Swain 2005). Kita vertus, švietimas gimtąja kalba gali būti suvokiamas kaip būtinas etninei tapatybei, etniškumui puoselėti ir viena iš etninių mažumų teisių (Kymlicka, Norman 2010). Aktyvus etninių mažumų grupių pasipriešinimas Švietimo įstatymo pataisoms leidžia teigti, kad švietimo klausimas Pietryčių Lietuvos regiono gyventojams yra svarbus ir glaudžiai susijęs su etniniais klausimais. Tad tyrinėjant etninį, pilietinį identitetus Pietryčių Lietuvoje svarbu atskleisti, ar ir kaip įvairių etninių grupių (lenkų, rusų, baltarusių, lietuvių) nariai sieja etniškumo, etninio identiteto ir mokyklos mokomosios kalbos pasirinkimo klausimus, ar etniškumą įvairių etninių grupių nariai suvokia kaip socialinio mobilumo kliūtį; ar ir kaip etniškumas reiškiasi ugdymo procese mokyklose kita negu mokinio gimtoji mokomąja kalba ir kokių sunkumų kyla mokyklos administracijai, mokytojams įgyvendinant ugdymo programas daugiakultūroje ir daugiakalbėje aplinkoje; ar ir kaip švietimo sektorių veikia Lietuvos valstybės ir istorinių tėvynių vykdoma politika, interesų grupės, ekonominiai veiksniai. Švietimo sistema tam tikra prasme gali būti suvokiama kaip veidrodis, atspindintis platesnius socialinius, etninius procesus, tad mokyklų įvairiomis mokomosiomis kalbomis ir mokinių skaičiaus regione kaitos apžvalga leistų daryti platesnius apibendrinimus apie čia vykstančius etninius procesus.

Analizuojant pilietinį ir politinį dalyvavimą, etninės, pilietinės ir politinės mobilizacijos procesus, galima atskleisti šių procesų įtaką etninio, regioninio ir pilietinio identiteto raiškai ir turiniui ir etninių mažumų grupių Pietryčių Lietuvoje saviorganizacijos pilietiniame sektoriuje tipams. Iš pastarųjų rinkimų (savivaldybių tarybų ir Seimo) duomenų matyti, kad Pietryčių Lietuvos gyventojai dažniau balsuoja už Lietuvos lenkų rinkimų akciją – politinę partiją, atstovaujančią lenkų etninei mažumai. Lietuvoje nėra daug sociologinių, politologinių tyrimų, analizuojančių etninių mažumų politinio dalyvavimo veiksniai, ypač Pietryčių Lietuvoje. Kaip teigia politologai (Krupavičius 2000), tokie veiksniai, kaip politinė komunikacija, saviorganizacija, narystė nevyriausybinėse organizacijose, partinės tapatybės stiprumas (socialinis ir politinis asocijuotumas), gali lemti etninių mažumų dalyvavimą politikoje. Tad analizuojant pilietinį ir politinį daly-

vavimą galima nustatyti etninių mažumų ir gyventojų daugumos bendruomenių konsolidaciją, jos strategiją, pagal savanoriškų organizacijų veiklos kryptis, tikslus ir uždavinius nustatyti pagrindinius etninių grupių socialinius poreikius. Tyrinėjant lenkų, rusų, baltarusių ir kitas savanoriškas organizacijas galima atskleisti jų vaidmenį pilietiniame Lietuvos visuomenės kontekste.

Literatūros sąrašas

- Abdelal, R., Herrera, Y. M., Johnston, A. I., McDermott, R. (2009). (Eds.) *Measuring Identity: A Guide for Social Scientists*. Cambridge University Press.
- Anušauskas, A. (2004). Tautinių kultūrinių pokyčių prielaidos Rytų Lietuvoje Ansojo pasaulinio karo ir pokario metais. In Anušauskas, A. (red.) *Pilietinis pasipriešinimas Lietuvoje ir Lenkijoje: sąsajos ir ypatumai 1939–1956*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos centras, 170–176.
- Assmann, J. (1995). Collective Memory and Cultural Identity. *New German Critique* 65, 125–133.
- Assmann, J. (2008). Communicative and Cultural memory. In Erll, A., Nünning, A. (eds.), in collaboration with Young, S. B. *Cultural memory studies: An international and interdisciplinary Handbook* Berlin / New York: Walter de Gruyter, 109–118.
- Balžekienė, A., Lapienienė, A., Merkys, G., Telešienė, A. (2008). Daugiakultūrinio ir daugiakalbio ugdymo prielaidos bei problemos etniškai mišriame regione. *Etniškumo studijos*, 2008, 1–2. Vilnius: Eugrimas, 146–171.
- Barreto, M. A. (2010). *Ethnic cues. The Role of Shared Ethnicity in Latino Political Participation*. USA: University of Michigan press.
- Barth, F. (1970). Introduction. In Barth, F. (ed.) *Ethnic Groups and Boundaries: the Social Organization of Culture Difference*. Bergen / Oslo: Universitets Forlaget. London: George Allen & Unwin, 9–38.
- Bartuškaitė, M., Žilys, A. (2011). Politinio ir socialinio pasitikėjimo bei dalyvavimo raiška Lietuvos demokratijoje. *Kultūra ir visuomenė. Socialinių tyrimų žurnalas*, 2011, 2 (1), 27–47.
- Bauža, Č. (red.) (2000). *Lietuvos suvereniteto atkūrimas 1988–1991 metais*. Vilnius: Diemedis.
- Beresnevičiūtė, V. (2005). *Etninių grupių socialinės integracijos dimensijos šiuolaikiniėje Lietuvos visuomenėje. Etniškumo studijos*, 2005. Vilnius: Socialinių tyrimų institutas, Eugrimas.
- Beresnevičiūtė, V. (2006). Piliečių organizacijos: Kiekybės ir kokybės santykis. In Žiliukaitė, R., Ramonaitė, A., Nevinskaitė, L., Vinogradnaitė, I. *Neatrasta galia. Lietuvos pilietinės visuomenės žemėlapis*. Pilietinės visuomenės institutas: Verus aureus, 43–68.
- Bhabha, H. K. (1995). *The Location of Culture*. London: Routledge.
- Biveinis, P., Kasperavičius, A. P. (2007). Tautiniai santykiai Lietuvoje 1988–1992 metais. *Lietuvos istorijos studijos*, 20, 64–84.
- Brubaker, R. (1995). National Minorities, Nationalizing States, and External National Homelands in the New Europe. *Daedalus*, 124(2), 107–132.
- Brubaker, R., Cooper, F. (2000). Beyond „identity“. *Theory and Society*, 29, 1–47.
- Brubaker, R., Loveman, M., Stamatov, P. (2004). Ethnicity as cognition. *Theory and Society*, 33, 31–64.

- Bubnys, A. (1995). Armijos Krajevovs įtakos ir ideologija Lietuvoje. In Garšva, K. (red.) *Armija Krajoje Lietuvoje*. Vilnius: „Vilnijos“ draugija.
- Bubnys, A. (2007). Lenkų pogrindžio požiūris į Lietuvos valstybingumą 1939–1944 metais. In Anušauskas, A. (red.) *Lietuva Antrajame pasauliniame kare*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 103–116.
- Bugajski, J. (2002). *Political Parties of Eastern Europe. A guide to Politics in the Post-Communist Era*. The Center for Strategic and International Studies. New York: M. E. Sharpe, Inc., li-lii.
- Butkus, Z. (2000). Attitudes of the Soviet Union and Germany towards the question of Vilnius between the world wars. *Lithuanian historical studies*, Vol. 5, 131–160.
- Collins, J. (2009). Social Reproduction in Classrooms and Schools. *Annu. Rev. Anthropol.*, 2009, 38, 33–48.
- Crowley, J. (2001). The Political Participation of Ethnic Minorities. *International Political Science Review*, Vol. 22, No. 1, 99–121.
- Čekmonas, V. (1993). Lietuvos lenkų tautinės sąmonės raida. In Garšva, K., Grumadienė, L. (sud.) *Lietuvos rytai*. Vilnius: Valstybinis leidybos centras, 110–116.
- Čepaitienė, R. (2013). Nacionalinis pasakojimas versus lokalsios istorijos: kultūrinės atminties raiška Lietuvos provincijoje. In Nikžentaitis, A. (sud.), *Atminties daugiasluksniškumas. Miestas, valstybė, regionas*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 229–266.
- Čiubrinskas, V. (2008a). Tautinis identitetas yrančių ryšių pasaulyje: lietuviškumo trajektorijos. In Čiubrinskas, V., Kuznecovienė, J. (sud.) *Lietuviškojo identiteto trajektorijos*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 7–10.
- Čiubrinskas, V. (2008b). Tautinio identiteto antropologinio tyrinėjimo klausimai. In Čiubrinskas, V., Kuznecovienė, J. (sud.) *Lietuviškojo identiteto trajektorijos*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 13–26.
- Daukšas, D. (2008). Pase įrašytoji tapatybė: Lietuvos lenkų etninio / nacionalinio tapatumo trajektorijos. *Lietuvos etnologija* 8(17), 57–72.
- Daukšas, D. (2011). Dominuojantis nacijos, teritorijos ir valstybės diskursas lietuviškoje 1988–1991 m. periodikoje. *Liaudies kultūra*, 5, 7–17.
- Daukšas, D. (2012). Lietuvos lenkai: etninio ir pilietinio identiteto kontravimas ribinėse zonose. *Lietuvos etnologija*, 12(21), 167–192.
- Daukšas, D., Čiubrinskas, V. (2008). Etniškumas ir nacionalumas: antropologinis požiūris. In Čiubrinskas, V., Kuznecovienė, J. (sud.) *Lietuviškojo identiteto trajektorijos*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 27–38.
- Eder, K. (2009). A Theory of Collective Identity: Making Sense of the Debate on a 'European Identity'. *European Journal of Social Theory*, No. 12 (4), 427–447.
- Fredman, A. L. (2000). *Political participation and Ethnic Minorities. Chinese Overseas in Malaysia, Indonesia, and the United States*. Great Britain: Routledge.
- Frjūtė-Rakauskienė, M., Šliavaitė, K. (2012). Rusai, lenkai, baltarusiai Lietuvoje: lokalaus, regioninio ir europinio identiteto sąsajos. *Etniškumo studijos*, 1–2, Vilnius, LSTC Etninių tyrimų institutas, In Flexum, 126–144.
- Garšva, K., Grumadienė, L. (1993). (sud.) *Lietuvos rytai*. Vilnius: Valstybinis leidybos centras.
- Gaučas, P. (1992). Etnolingvistinė situacija ir bendrojo lavinimo mokyklos Pietryčių Lietuvoje 1945–1991 m. In Milius, V. (red.) *Rytų Lietuva: istorija, kultūra, kalba*. Vilnius: Mokslas, 141–150.
- Gaučas, P. (2004). *Etnolingvistinė Rytų Lietuvos gyventojų raida: XVII a. antroji pusė – 1939 m.: istorinė-geografinė analizė*. Vilnius: Inforastras.

- Gillis, J. R. (1994). Memory and Identity. The History of a Relationship. In Gillis, J. (ed.) *Commemorations: The Politics of National Identity*. Princeton: Princeton University Press.
- Gimžauskas, E. (2003). *Baltarusių veiksnys formuojantis Lietuvos valstybei 1915–1923 m.* Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla.
- Giordano, C. (2008). Disputed Historical Memories in East Europe and Southeast Asia: Representations, Symbols and Social Practices. *Lietuvos etnologija*, 8(17), 11–27.
- Gudavičius E. (1992). Lenkų atsiradimas Lietuvoje. In Milius V. (red.) *Rytų Lietuva: istorija, kultūra, kalba*. Vilnius: Mokslas, 24–29.
- Hansen, H. E., Hesli, V. L. (2009). National Identity: Civic, Ethnic, Hybrid, and Atomised Individuals. *Europe-Asia Studies*, 61(1), 1–28.
- Hodgkin, K., Radstone, S. (2006). Introduction: Contested Pasts. Hodgkin, K., Radstone, S. (ed.) *Memory, History, Nation*. New Brunswick, London: Transaction Publishers.
- Huddy, L. (2001). From Social to Political Identity: A Critical Examination of Social Identity Theory. *Political Psychology*, Vol. 22, No 1, 127–156.
- Hurd, M. (ed.) (2006). Borderland identities: territory and belonging in North, Central and East Europe. *Baltic and East European Studies*, 8. Eslöv: Förlags ab Gondolin.
- Young, I. M. (2000). *Inclusion and Democracy*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Januszewska-Jurkiewicz, J. (2010). *Stosunki narodowościowe na Wileńszczyźnie w latach 1920–1939*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Jelen, I. (2011). Forming new national identities: a retrospective. *National Identities*, 13(4), 379–388.
- Juodagalvis, J. (2001). *Švenčionys: dvaras-miestelis-miestas*. Vilnius: Diemedis.
- Kairiūkštė, N. (1992). Lenkų repatriacija iš Lietuvos 1944–1947 m. In Milius, V. (red.) *Rytų Lietuva: istorija, kultūra, kalba*. Vilnius: Mokslas, 124–141.
- Kairiūkštė, N. (1993). Vilniaus krašto gyventojų sudėties pokyčiai 1939–1946 m. In Garšva, K., Grumadienė, L. (sud.) *Lietuvos rytai*. Vilnius: Valstybinis leidybos centras, 281–298.
- Kairiūkštė, N. (1997). 1956–1959 m. repatriacija iš Lietuvos Sovietų Socialistinės Respublikos į Lenkijos Liaudies Respubliką. *Lietuvos istorijos metraštis*, 1996, 274–291.
- Kalnus, P. (1998). *Etniniai procesai Pietryčių Lietuvoje XX a. antroje pusėje*. Vilnius: Žara.
- Kansteiner, W. (2002). Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies, *History and Theory*, 41, May: 179–197.
- Kasperavičius, A. (2009). Lietuvių visuomenės požiūris į Vilniaus ir Vilniaus krašto prijungimą prie nepriklausomos Lietuvos (1939 m. ruduo – 1940 m. vasara). In Volkonovski, J., Gaidis, R. (red.) *Lietuvių-lenkų santykiai amžių tėkmėje. Istorinė atmintis*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 216–237.
- Kymlicka, W., Norman, W. (2010). Citizenship in Culturally Diverse Societies: Issues, Contexts, Concepts. In Kymlicka, W., Norman, W. (eds.) *Citizenship in Diverse Societies*. Oxford University Press, 1–44.
- Kniūkšta, P. (1990). *Vilniaus kraštas ir lietuvių kalba*. Vilnius: Mokslas.
- Krupavičius, A. (1992). *Lietuva kelyje į demokratiją*. Kaunas: Technologija.
- Krupavičius, A. (2000). Politinis dalyvavimas ir tautinės mažumos Lietuvoje. *Tautinės mažumos demokratinėje valstybėje*. Tautinių mažumų ir išeivijos departamentas.

- tamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės. Konferencijos, skirtos Lietuvos Respublikos tautinių mažumų įstatymo ir Tautinių mažumų ir išeivijos departamento prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės 10-mečiui, medžiaga, 1999.11.25–26, 21–49.
- Krupoves, M. (1992). Sociolingvistinė situacija Eišiškių apylinkėse. In Milius, V. (red.) *Rytų Lietuva: istorija, kultūra, kalba*. Vilnius: Mokslas, 231–235.
- Landsberg, A. (2004). *Prosthetic Memory. The Transformation of American Remembrance in the Age of Mass Culture*. Columbia: Columbia University Press.
- Lavrinc, P. (2000). Rusų mažumos organizacijų ir daugumos sąveika. *Tautinės mažumos demokratinėje valstybėje*. Vilnius: Tautinių mažumų ir išeivijos departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės, 94–96.
- Lawler, S. (2008). *Identity: Sociological Perspectives*. Polity Press.
- Leončikas, T. (2007). *Asimiliacija šiuolaikinėje Lietuvos visuomenėje: švietimo sektoriaus pasirinkimas, Etniškumo studijos*, 1. Vilnius: Eugrimas.
- Lindemann, K., Saar, E. (2011). Ethnic inequalities in education. In Vetik, R., Helemäe, J. (eds.) *The Russian Second Generation in Tallinn and Kohtla-Järve*. The TIES Study in Estonia, 59–93.
- Luckievič, L. (1993). Pietryčių Lietuva ir gudų tautinis atgimimas. In Garšva, K., Grumadienė, L. (sud.) *Lietuvos rytai*. Vilnius: Valstybinis leidybos centras, 101–109.
- McCrone, D. (1998). *The Sociology of Nationalism*. London and New York: Routledge.
- Medoff, R. (2002). *Jewish Americans and Political Participation. A Reference Handbook*. Santa Barbara, California.
- Merkys, V. (2004). Etninis Vilniaus vyskupijos baltarusių fenomenas. *Lituanistica*, t. 60, nr. 4, 24–38.
- Merkys, V. (2006). *Tautiniai santykiai Vilniaus vyskupijoje 1798–1918 m.* Vilnius: Versus aureus.
- Merkys, G., Balčiūnas, S., Balžekienė, A., Lapienienė, A., Pauliukaitė, Ž., Telešienė, A. (2007). *Mokymosi prieinamumas Vilniaus rajono gyventojams*. Užsakovas – Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministerija.
- Miklaševič, I. (2007). Lenkų švietimas Lietuvoje – tautinės tapatybės išsaugojimo šaltinis po Antrojo pasaulinio karo. *Acta historica universitatis Klaipedensis*, 14, 175–183.
- Miknys, R. (1999). Lietuvos lenkų tauta: XX a. projekcijos ir realijos. In Tyla, A. (red.) *Praeities baruose: skiriama akademikui Vytautui Merkiui 70-ies metų jubiliejaus proga*. Vilnius: Žara, 243–254.
- Milius, V. (red.) (1992). *Rytų Lietuva: istorija, kultūra, kalba*. Vilnius: Mokslas.
- Modood, T. (2004). Capitals, ethnic identity and educational qualifications. *Cultural Trends*. Vol. 13(2), No. 50, 87–105.
- Nagel, J. (1994). Constructing Ethnicity: Creating and recreating Ethnic Identity and Culture. In *Social Problems, Special Issue on Immigration, Race, and Ethnicity in America*, Vol. 41, No. 1, 152–176.
- Nijakowski, L. M. (2007). Monument Wars and the Pursuit of Symbolic Dominion over a Territory. *International Journal of Sociology*, Vol. 36, No. 4, 27–44.
- Nikžentaitis, A. (2004). Rytų Lietuva lietuvių atminties kultūroje ir politikoje. *Kultūros barai*, Nr. 10, 15–19.
- Nikžentaitis, A. (2011). Simbolinis daugiakultūrio miesto užvaldymas. Nikžentaitis, A. (sud.) *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribentropo: Atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*, Vilnius, LII

- leidykla, 285–296.
- Nora, P. (1989). Between Memory and History. *Representations. Memory and Counter-Memory* (Special issue), 26.
- Okuma-Nyström, M. K. (2009). Globalization, Identities, and Diversified School Education. In Zajda, J., Daun, H., Saha, L. J. (eds.) *Nation-Building, Identity and Citizenship Education: Cross-cultural Perspectives. Globalisation, Comparative Education and Policy Research*, 3, Springer, 25–42.
- Olick, J. K. (2008). From Collective Memory to the Sociology of Mnemonic Practices and Products. In Erl, A., Nunning, A. (eds.) *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin, New York: Walter de Gruyter, 150–161.
- Ore, T. E. (2011). *The Social Construction of Difference and Inequality. Race, Class, Gender and Sexuality*. New York: McGraw-Hill. Fifth Edition.
- Osborne, B. S. (2001). Landscapes, Memory, Monuments, and Commemoration: Putting Identity in its Place. *Canadian Ethnic Studies*, 33(3), 36–77.
- Penn, E. M. (2008). Citizenship versus Ethnicity: The Role of Institutions in Shaping Identity Choice. *The Journal of Politics*, 1–18.
- Petrauskienė, I. (1992). Lenkijos valdžios antilietuviška politika Vilniuje 1935–1939 m. In Milius, V. (red.) *Rytų Lietuva: istorija, kultūra, kalba*. Vilnius: Mokslas, 72–97.
- Pilinkaitė Sotirovič, V., Žibas, K. (2011). Etninės ir socialinės grupės Lietuvoje: visuomenės nuostatos ir jų kaita. *Etniškumo studijos*, 1–2, Vilnius, LSTC Etninių tyrimų institutas, 136–155.
- Political parties and Minority participation* (2008). Skopje Friedrich Ebert Stiftung.
- Prazauskas, A. (2004). Vilniaus krašto problema: etnopolitiniai ir tarptautiniai aspektai. *Darbai ir dienos*, 40, 7–20.
- Reicher, S., Drury, J. (2011). Collective Identity, Political Participation, and the Making of the Social Self. In Azzi, A., Chrysochoou, X. Klandermans, B., Simon, B. (eds.) *Identity and participation in Culturally Diverse Societies. A Multidisciplinary Perspective*. Wiley-Blackwell, 158–175.
- Reicher, S., Hopkins, N. (2001). *Self and Nation: Categorization, Contestation and Mobilization*. London: Sage.
- Rosenstone, S. J., Hansen, J. M. (1993). *Mobilization, Participation and Democracy in America*. Macmillan, New York.
- Safronovas, V. (2011). *Praeitis kaip konflikto šaltinis. Tapatybės ideologijų konkurencija XX amžiaus Klaipėdoje*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas.
- Savukynas, V. (2003). Etnokonfesiniai santykiai Pietryčių Lietuvoje istorinės antropologijos aspektu. *Kultūrologija*, 10, 80–98.
- Senkevičius M., Mikonis, S. (2002). *Eišiškės*. Vilnius: Žuvėdra.
- Simon, B. (2011). Collective Identity and Political Engagement. In Azzi, A., Chrysochoou, X. Klandermans, B., Simon, B. (eds.) *Identity and participation in Culturally Diverse Societies. A Multidisciplinary Perspective*. Wiley-Blackwell, 137–157.
- Simon, B., Klandermans, B. (2001). Politicized Collective Identity. A Social Psychological Analysis. *American psychologist*, Vol. 56, No. 4, 319–331.
- Sirutavičius, V. (2009). Lietuvių ir lenkų santykiai 1988–1990 m. (lenkų autonomijos genezės klausimu). In Volkonovski, J., Gaidis, R. *Lietuvių-lenkų santykiai amžių tėkmėje. Istorinė atmintis*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 290–320.
- Smith, A. D. (1997). The „Golden Age“ and National Renewal. Hosking, G., Schöp-

- flin, G. (eds.) *Myths and Nationhood*. New York: Routledge, 36–60.
- Smith, A. D. (1999a). Ethnic Nationalism and the Plight of Minorities. *Myths and Memories of the Nation*. Oxford, Oxford University Press, 187–202.
- Smith, A. D. (1999b). Nation and Ethnoscape. *Myths and Memories of the Nation*. Oxford, Oxford University Press, 149–159.
- Smith, A. D. (1999c). The Resurgence of Nationalism? Myth and Memory in the Renewal of Nations. *Myths and Memories of the Nation*. Oxford, Oxford University Press, 253–282.
- Smith, A. D. (1999d). National Identity and Myths of Ethnic Descent. *Myths and Memories of the Nation*. Oxford, Oxford University Press, 59–85.
- Smith, A. D. (1995). Gastronomy or Geology? The role of nationalism in the reconstruction of nations. *Nations and Nationalism*, 1, 3–23.
- Stravinskienė, V. (2005a). Lietuvos lenkų teritorinis pasiskirstymas ir skaičiaus kaita (1944 m. antrasis pusmetis – 1947 metai). *Lituanistica*, t. 64, nr. 4, 13–27.
- Stravinskienė, V. (2005b). Lenkai Lietuvoje. 1944 m. antra pusė – 1946 metai: tarp pasirinkimo likti ar išvykti į Lenkiją. *Lietuvos istorijos metraštis*, 2004, 2, 115–134.
- Stravinskienė, V. (2006). Lenkų demografiniai pokyčiai Lietuvoje 1947–1959 m. *Lituanistica*, t. 66, nr. 2, 20–33.
- Stravinskienė, V. (2007a). Lietuvių ir lenkų santykiai Pietryčių Lietuvoje: 1944 m. antra pusė – 1953 m. *Lietuvos istorijos metraštis*, 2006, 2, 85–102.
- Stravinskienė, V. (2007b). Rytų ir Pietryčių Lietuvos gyventojų repatriacija į Lenkiją (1944 m. pabaiga – 1947 m.). *Lituanistica*, t. 69, nr. 1, 36–50.
- Stravinskienė, V. (2010a). Gyventojų perkėlimo akcija iš Rytų ir Pietryčių Lietuvos 1951–1955 m. *Lituanistica*, t. 56, nr. 1–4, 42–56.
- Stravinskienė, V. (2010b). Tarpetniniai lenkų ir lietuvių santykiai Rytų ir Pietryčių Lietuvoje 1953–1959 m. *Istorija*, 1, 42–51.
- Stravinskienė, V. (2011a). *Tarp gimtinės ir tėvynės: Lietuvos SSR gyventojų repatriacija į Lenkiją (1944–1947, 1955–1959 m.)*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas.
- Stravinskienė, V. (2011b). Lenkų švietimas Rytų ir Pietryčių Lietuvoje: 1944 m. antra pusė – 1947 m. *Istorija*, 2, 14–23.
- Stravinskienė, V. (2012a). Lietuvos lenkų trėmimai: 1941–1952 m. *Istorija*, 3, 39–47.
- Stravinskienė, V. (2012b). Rytų ir Pietryčių Lietuvos lenkų mokyklos: 1947–1959 m. *Lietuvos istorijos metraštis*, 2011, 1, 81–95.
- Stryker, S., Owens, T. J., White, R. W. (eds.) (2000). *Self, Identity, and Social Movements. Social Movements, Protest, and Contention*. Volume 13. Minneapolis, London: University of Minnesota Press.
- Swain, A. (2005). Introduction: Knowledge, Identity and Power – Education Movements in the Global South. In Ashok, S. (ed.) *Education as Social Action: Knowledge, Identity and Power*. Palgrave Macmillan: UNRISD, 1–19.
- Šapoka, G. (sud.) (2009). *Lenkinimo politika Vilniuje: straipsniai ir dokumentai*. Vilnius: Žaltvykslė.
- Śleszyński, W. (2010). *Świat pogranicza: stosunki społeczno-polityczne na pograniczu polsko-litewsko-białoruskim w XX i XXI wieku: wykłady*. Cz. 2. Białystok: Instytut Historii Uniwersytetu w Białymstoku; Kraków: Wydawnictwo Avalon.
- Taljunaitė, M. (2008). Tautinio identiteto sociologiniai tyrimai Lietuvoje (iki 2005 m.). In Čiubrinskas, V., Kuznecovienė, J. (sud.) *Lietuviškojo identiteto trajektorijos*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 39–52.
- Triandafyllidou, A. (1998). National identity and the „other“. *Ethnic and Racial Studies*, 21, 4.

- van Deth, J. (1997). Introduction: social involvement and democratic politics. In van Deth, J. (ed.) *Private Groups and Public Life. Social participation, voluntary associations and political involvement in representative democracies*. Routledge, 1–25.
- Vetik, R. (2011). Integration policies, In Vetik, R., Helemäe, J. (eds.) *The Russian Second Generation in Tallin and Kohtla-Järve. The TIES Study in Estonia*. Amsterdam University Press: IMISCOE Reports, 39–58.
- Vidmantas, E. (1992). Rytų Lietuvos lietuvių lenkinimas per bažnyčias XIX a. antroje pusėje ir XX a. pradžioje. In Milius, V. (red.) *Rytų Lietuva: istorija, kultūra, kalba*. Vilnius: Mokslas, 30–44.
- Vildaitė, D., Žibas, K. (2010). Etninių tyrimų instituto visuomenės nuomonės tyrimų apžvalga (2005–2010 m.). *Etniškumo studijos*, 1–2, Vilnius: Socialinių tyrimų instituto Etninių tyrimų centras, Eugrimas, 121–137.
- Visuomenės nuostatos Lietuvoje gyvenančių etninių grupių ir į Lietuvą atvykstančių imigrantų atžvilgiu 2012 m. (2012). *Etniškumo studijos*, 1–2, Vilnius: LSTC Etninių tyrimų institutas, In Flexum, 224–236.
- Wilson, T. M., Hastings, D. (eds.) (2000). *Border Identities: nation and state at international frontiers*. Cambridge University Press.
- Wimmer, A. (2008). The Making and Unmaking of Ethnic Boundaries: A Multilevel Process Theory, *AJS*, Vol. 113, No. 4 (January 2008), 970–1022.
- Zepa, B. (2010). Education for Social Integration. In Muižnieks, N. (ed.) *How Integrated is Latvian Society? An audit of Achievements, Failures and Challenges*. University of Latvia Press, 189–222.
- Zinkevičius, Z. (1993). *Rytų Lietuva praetyje ir dabar*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Zizas, R. (1995). Armijos Krajovos veikla Lietuvoje 1942–1944 metais. In Garšva, K. (red.) *Armija Krajova Lietuvoje*. Vilnius: „Vilnijos“ draugija.
- Žepkaitė, R. (1992). Lietuvos Rytų sienos klausimas (1920–1940 m.). In Milius, V. (red.) *Rytų Lietuva: istorija, kultūra, kalba*. Vilnius: Mokslas, 64–71.
- Žiliukaitė, R. (2006). Ką renkamės – laisvę telktis ar likti nuošalyje? Žiliukaitė, R., Ramonaitė, A., Nevinskaitė, L., Vinogradnaitė, I. In *Neatrasta galia. Lietuvos pilietinės visuomenės žemėlapis*. Pilietinės visuomenės institutas: Versus aureus, 20–42.
- Žiliukaitė, R., Ramonaitė, A., Nevinskaitė, L., Vinogradnaitė, I. (2006). *Neatrasta galia. Lietuvos pilietinės visuomenės žemėlapis*. Pilietinės visuomenės institutas: Versus aureus.
- Адамковіч, А. (2010). *Беларусы ў Літве: учора і сёння*. Кн. 1. Вільня: Таварыства беларускай культуры ў Літве.
- Фреюте-Ракаускене, М. (2007). Неправительственные организации русских Литвы: основные социальные характеристики (Non governmental Organizations of Lithuanian Russians: Main Social Characteristics). *Etniškumo studijos*, 2. Vilnius: Socialinių tyrimų institutas, Eugrimas, 93–115.
- Лауринавичюс, Ч. (2006). Вильнюс во власти Литвы 1939–1940 г. г.: внутренние и внешние аспекты. In *Международный кризис 1939–1941 г. г.: от советско-германских договоров 1939 года до нападения Германии на СССР*. Москва: Права человека, 228–245.
- Шлевис, Г. (2006). *Православные храмы Литвы: страницы истории*. Вильнюс: Свято-Духов монастырь. [SAVO].